

Οι μεγάλες συγκρούσεις βρίσκονται μπροστά μας. Το κοινωνικό συμβόλαιο έχει ακρωθωθεί. Πρόκειται κατά κάποιον τρόπο, για την επιστροφή στη «φυσική κατάσταση». Ο κοινωνικός δεσμός έχει σπάσει, η εξουσία των αποπάνω, η ευημερία ενός 20% του πληθυσμού που μπορεί να επωφεληθεί από τη νέα κατάσταση στηρίζεται πλέον μόνο πάνω στη βία, μια βία που στερείται νομιμοποίησης. Η κοινωνία (το έθνος, ο λαός) διαρρηγνύεται, ο κοινωνικός της πλούτος λεηλατείται, οι άνθρωποι αχρηστεύονται, σκορπίζονται και χάνονται, ο κοινωνικός χώρος αποσυντίθεται και μεγάλες περιοχές του κινδυνεύουν να περάσουν σε καθεστώς ανομίας. Μόνο η εξέγερση μπορεί να ενώσει ξανά την κοινωνία, να τη γλιτώσει από έναν ατελεύτητο πόλεμο όλων εναντίον όλων, να καταστήσει δυνατό ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο.

Ο Γιώργος Λιερός γεννήθηκε το 1961 στη Ρόδο. Σπούδασε στην Κτηνιατρική Σχολή του ΑΠΘ και ασκεί το επάγγελμα του κτηνιάτρου. Άρχισε να ασχολείται με τα κοινά από τα μαθητικά του χρόνια και έκτοτε παραμένει κινηματικά ενεργός, συμμετέχοντας σε δράσεις, κινήσεις και πρωτοβουλίες. Από τις Εκδόσεις των Συναδέλφων κυκλοφορεί το βιβλίο του *Σκέψεις για την άμεση δημοκρατία*.

syneditions@gmail.com • <http://ekdoseisynadelfwn.wordpress.com>

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΙΕΡΟΣ ΞΑΝΑΠΙΑΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΝΗΜΑ

Εδώ οι ιδιώτες ξαναγίνονται ίσοι γιατί πια δεν είναι τίποτα, και, μιας και οι υπήκοοι δεν έχουν άλλο νόμο πια από την βούληση του αφέντη, ούτε ο αφέντης άλλο κανόνα από τα πάθη του, οι έννοιες του καλού και του κακού και οι αρχές της δικαιοσύνης, από εδώ και μπρος, εξαφανίζονται. Εδώ όλα υπάγονται μόνο στο νόμο του ισχυρότερου και συνεπώς σε μια νέα φυσική κατάσταση διαφορετική από αυτήν που ξεκινήσαμε, αφού η μία ήταν η φυσική κατάσταση μέσα στην κλιματική αλλαγή, ενώ η τελευταία είναι ο καρπός μιας υπέρμετρης διάβρωσης. Υπάρχει άλλωστε τόσο μικρή διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές καταστάσεις και είναι τόσο πολύ διαλυμένο από τον δεσποτισμό το συμβόλαιο της διακυβέρνησης, που ο σφετεριστής της εξουσίας είναι αφέντης για όσο διάστημα είναι ισχυρότερος και μόλις είναι δυνατό να εκδιωχθεί δεν μπορεί να διαμαρτυρηθεί για την βία. Η εξέγερση που έχει ως αποτέλεσμα τον φόνο ή την εκθρόνιση ενός ηγεμόνα είναι μια πράξη το ίδιο νόμιμη μ' εκείνες που ο ίδιος έκανε πρωτίτερα διαφευγώντας την ζωή και το βίος των υπηκόων του. Η βία και μόνο τον στήριζε και μόνο αυτή τον ανατρέπει. Όλα γίνονται έτσι, σύμφωνα με τον κανόνα της φύσης, κανένας δεν μπορεί να διαμαρτύρεται για την αδικία αλλά μόνο για την απειρία ή την ατυχία του. **ZAN ZAK ΡΟΥΣΣΩ**

Γιώργος Λιερός

ΞΑΝΑΠΙΑΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΝΗΜΑ

Η κοινωνική αναμέτρηση στην Ελλάδα σήμερα

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ

ΞΑΝΑΠΠΑΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΝΗΜΑ

επειδή

- η γνώση είναι δύναμη στον αγώνα για μια καλύτερη ζωή, στον αγώνα για μια άλλη κοινωνία
- ως εργαζόμενοι έχουμε ανησυχίες, προβληματισμούς, ιδέες, οράματα
- ως εργαζόμενοι στο χώρο του βιβλίου ζούμε τόσο κοντά στον κρυμμένο θησαυρό των τυπωμένων σελίδων
- έχουμε άποψη για το τι εκδίδεται, πώς εκδίδεται, πώς διακινείται, τι διαβάζεται
- το βιβλίο δεν μπορεί να είναι εμπόρευμα, πρέπει να είναι κοινωνικό αγαθό
- ο αναγνώστης δεν μπορεί να είναι καταναλωτής, πρέπει να είναι εραστής του βιβλίου
- η κοινωνία χωρίς αφεντικά για την οποία παλεύουμε θα είναι ταυτόχρονα μια κοινωνία χωρίς διευθυντές, θα είναι μια κοινωνία όπου ο χώρος του βιβλίου, όπως και όλοι οι τομείς της παραγωγής, θα αυτοδιευθύνεται από τους ίδιους τους εργαζόμενους...

γι' αυτό... «ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ»

Γιώργος Λιερός

ΞΑΝΑΠΙΑΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΝΗΜΑ

**Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ**

Η αναπαραγωγή του παρόντος έργου είναι ελεύθερη για μη εμπορικούς σκοπούς, με παράκληση να αναφέρονται οι πηγές.

ISBN 978-960-9797-00-9

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ
Αθήνα 2012

Στον Δημήτρη Κωτσάκη

Η ΝΕΑ ΔΑΝΕΙΑΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ με δυο λόγια: *Τιμές Νορβηγίας, φόροι Σουηδίας, μισθοί Βουλγαρίας.*

Ο ΣερβάζΝτερούζ και ο Σόιμπλε μίλησαν για την εφαρμογή της «τελικής λύσης»¹, τα γερμανικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης για καρχηδόνιους όρους². Ό,τι αποδέχθηκε η ελληνική Βουλή το βράδυ της 12/2/2012, δεν είναι παρά μια διατεταγμένη πορεία προς την άβυσσο, όχι τη λιτότητα και τη φτώχεια αλλά την εξαθλίωση, την ντροπή, την καταρράκωση της αξιοπρέπειας και τον εξευτελισμό. Ήδη η χώρα παρουσιάζεται σαν ο αποδιοπομπαίος τράγος, το παράδειγμα προς αποφυγή. Προορίζεται να δώσει μια εικόνα πλήρους καταστροφής για να συνετίζονται οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι του Νότου και να δεχτούν πειθήνια να γίνουν οι φτωχοί που έχει ανάγκη η παρηκμασμένη Ευρώπη (η Ευρωπαϊκή Ένωση, μια ασταθής συμμαχία των ευρωπαϊκών αστικών

¹ Βλ. *Το Βήμα της Κυριακής* 12/2/2012, Πάνος Παπαδόπουλος: Ο ΣερβάζΝτερούζ «ανακοίνωσε στους εμπειρογνώμονες ότι θα πρέπει να εφαρμόσουν την “τελική λύση”, μια έκφραση που προέρχεται από την [...] πλούσια προσφορά των Γερμανών στον πολιτισμό του 20ού αιώνα. Ωστόσο, “η τελική λύση” [...] ήταν η ρητή εντολή του κ. Βόλφγκανγκ Σόιμπλε προς τον επίτροπο Όλι Ρεν [...] εντυπωσιάζει το πώς οι σημερινοί Γερμανοί τολμούν να χρησιμοποιούν τέτοιες κατάπτυστες εκφράσεις για να περιγράψουν τα “σχέδια λύσεων” που μαγειρεύουν για τους εταίρους τους».

² Αναφέρονται στους βαρείς όρους των Ρωμαίων που αποδέχτηκαν οι Καρχηδόνιοι για να αποφύγουν τον πόλεμο. Παρέδωσαν στους Ρωμαίους 300 ομήρους, 200.000 όπλα κάθε είδους και 2.500 καταπέλτες. Έτσι βρέθηκαν άοπλοι όταν τελικά αναγκάστηκαν να πολεμήσουν. Η Καρχηδόνα καταστράφηκε και οι κάτοικοί της σφαγιάστηκαν ή εξανδραποδίστηκαν. Είναι ενδιαφέρον επίσης το γεγονός ότι τα Γερμανικά ΜΜΕ αντιλαμβάνονται τη Γερμανία σαν τη Ρώμη και την Ελλάδα σαν την Καρχηδόνα.

τάξεων) στον ανταγωνισμό της με τη σφριγηλή και ανερχόμενη Ασία και επίσης τη Βραζιλία και τις ΗΠΑ.

Τι μπορούμε να κάνουμε; Ποιους έχουμε απέναντί μας;

Την Ευρωπαϊκή Ένωση, το μοντέλο (οικονομικής και κοινωνικής) ανάπτυξης που ακολουθήσαμε τα τελευταία 30 χρόνια, το ελληνικό κεφάλαιο, το πολιτικό σύστημα και προπάντων τους εαυτούς μας.

Η προηγούμενη γενιά Ευρωπαίων ηγετών φανταζόταν μια πολυεθνική ένωση στην υπηρεσία των ευρωπαϊκών κεφαλαίων βεβαίως, αλλά διατηρώντας ταυτόχρονα το κοινό πολιτισμικό και κοινωνικό κεκτημένο, το οποίο γεννήθηκε μέσα από τις αστικές δημοκρατικές επαναστάσεις, τα εργατικά κινήματα, την ευρωπαϊκή πολιτιστική άθηση των τελευταίων αιώνων και επίσης τις σκληρότατες εμπειρίες των δύο παγκοσμίων πολέμων. Αυτή η προσέγγιση επέτρεπε στη μεταρρυθμιστική αριστερά να νομίζει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελούσε ένα ευνοϊκό γι' αυτήν πεδίο πάλης, την αφετηρία για την «Ευρώπη των Λαών». Τότε μπορούσαν ακόμη να φαντασιώνονται τον Έναν ευρωπαϊκό λαό. Βέβαια οι πιο προσγειωμένοι στην πραγματικότητα επεσήμαιναν, ήδη πριν δύο δεκαετίες, ότι η βιωσιμότητα του ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος θα εξαρτάτο από έναν εύρωστο κεντρικό προϋπολογισμό και από γενναίες μεταφορές πόρων προς τις φτωχότερες χώρες, των οποίων η ανταγωνιστικότητα θα θιγόταν από την εισαγωγή του ευρώ.

Σήμερα, μεσούσης της οικονομικής κρίσης, οι άνεμοι του εθνικισμού σαρώνουν την Ευρώπη. Η πολυεπίπεδη (και όχι μόνον οικονομική) υποβάθμιση της Ευρώπης στο παγκόσμιο γίγνεσθαι οδηγεί στην αναδίπλωση στην εθνική (ή και φυλετική) κοινότητα του καθενός. Η πολυεθνική Ευρώπη παίρνει τη μορφή μιας ιεραρχικής πυραμίδας εθνών-κρατών με την επιδοκιμασία εκλογικών σωμάτων, στα οποία αυξάνεται συνεχώς το ειδικό βάρος φοβισμένων συνταξιούχων, κάτω από τα χει-

ροκροτήματα πληθυσμών γερασμένων από την υπογεννητικότητα (η άλλη πλευρά αυτής της γήρανσης είναι ο αποκλεισμός των μεταναστών από την πολιτική κοινότητα, το γεγονός ότι οι ευρωπαϊκές κοινωνίες στερούνται αυτή τη μοναδική ικανότητα που έχει επιδείξει η αμερικανική κοινωνία να εμπλουτίζεται και να ανανεώνεται διά μέσου των μεταναστών)³. Οι δηλώσεις των πολιτικών της προηγούμενης γενιάς, του Ντελόρ, του Κολ ή του Σμιτ, μπορεί να ακούγονται ευχάριστα στ' αυτά μας. Όμως στο γερμανικό πολιτικό σύστημα το κόμμα της Αριστεράς είναι μια φωτεινή εξαίρεση, οι πράσινοι και οι σοσιαλδημοκράτες ουσιαστικά κινούνται στο ίδιο μήκος κύματος με τους χριστιανοδημοκράτες και η Μέρκελ βλέπει τα ποσοστά της δημοτικότητας της να εκτοξεύονται στα ύψη.

Η «παρακμή της Δύσης» ζωντανεύει τους βρικόλακες του εθνικισμού. Όμως ούτε η Γερμανία ούτε η αβέβαιη Ευρώπη των Εθνών μπορούν να σταθούν στον παγκόσμιο ανταγωνισμό απέναντι σε συγκροτημένες κρατικές οντότητες όπως οι ΗΠΑ και η Κίνα. Σε κάθε περίπτωση, η αμερικανική αστική τάξη ήξερε πολύ καλά τι έκανε όταν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ξόδευε τα τεράστια πλεονάσματα που είχε συσσωρεύσει για να βοηθήσει τους νικημένους εχθρούς της έτσι εδραίωσε την παγκόσμια ηγεμονία της. Η εθνική αναδίπλωση θα αδυνατίσει ακόμη περισσότερο τη θέση των ευρωπαϊκών καπιταλισμών (και του γερμανικού) στην παγκόσμια αγορά, αλλά τουλάχιστον για την ώρα δεν φαίνονται πουθενά οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις

³ Όχι ότι η αμερικανική κοινωνία δεν είναι ρατσιστική και ότι η αμερικανική πολιτεία δεν παίρνει μέτρα εναντίον των μεταναστών, εξίσου σκληρά μ' εκείνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όμως στις ΗΠΑ, οι μετανάστες που θα καταφέρουν παρ' όλα τα εμπόδια και τις αντιξοότητες να πετύχουν, οι πιο ικανοί ανάμεσά τους, οι πιο προικισμένοι για την επιβίωση στις χειρότερες και πιο επικίνδυνες περιοχές της ζούγκλας της οικονομίας της αγοράς μπορούν στη συνέχεια πολύ ευκολότερα απ' ό,τι στην Ευρώπη να ενσωματωθούν και να διαπρέψουν στην εθνική πολιτική και κοινωνική ζωή.

που θα μπορούσαν να στηρίξουν το σχέδιο μιας ευρωπαϊκής (ομοσπονδιακής) πολιτικής ένωσης, η οποία θα στηριζόταν στην ισοπολιτεία και την αλληλεγγύη ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς λαούς.

Οι προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι αβέβαιες και τα όποια ερείσματα είχε στην πραγματικότητα ο αριστερός ευρωπαϊσμός φαίνεται να εκμηδενίζονται. Δεν έχουμε λόγο να στεναχωριόμαστε γι' αυτό. Δεν μας φέρνει πιο κοντά στο ιδανικό της Γης ως της κοινής πατρίδας των ελεύθερων ανθρώπων ο γιγαντισμός των κρατών και η επέκταση της επικράτειάς τους. Δεν ονειρευόμαστε ούτε τις σοσιαλιστικές πολιτείες της Ευρώπης, ούτε το παγκόσμιο σοσιαλιστικό κράτος. Άλλωστε, νομίζουμε ότι η πρόσβαση στην οικουμενικότητα μπορεί να γίνει από πολλούς δρόμους, η Ευρώπη είναι ένας πολύ σημαντικός δρόμος, όχι όμως ο μοναδικός. Μπορούμε να ανιχνεύσουμε κι άλλες διαδρομές: εξάλλου στις μέρες μας ο άνεμος της εξέγερσης φυσάει από τα ανατολικά και τα νότια, από τη γη των Αράβων. Ανήκουμε στον κόσμο, ανήκουμε στην Ευρώπη και επίσης στη Μεσόγειο, προπάντων στην Ανατολική Μεσόγειο.

Στην πραγματικότητα, το αν θα μπορέσει να υπάρξει στο μέλλον κάτι σαν την «Ευρώπη των Λαών» ή σαν τη «Μεσόγειο των Λαών» ή ό,τι άλλο, εν πολλοίς κρίνεται σήμερα στην Ελλάδα. *Ο πόλεμος είναι η μόνη επιλογή που μας έχουν αφήσει. Θα παραδοθούμε όμως σ' έναν τυφλό πόλεμο όλων εναντίον όλων ή ο δικός μας πόλεμος θα αποδείξει την εφικτότητα ενός άλλου κόσμου φέρνοντάς τον εδώ;* Αν σταθούμε όρθιοι, αν μέσα από τα μαχόμενα κοινωνικά κινήματα στη χώρα μας γεννηθούν ζωντανά παραδείγματα άμεσης δημοκρατίας και αυτοδιαχείρισης, μια οικονομία βασισμένη στη μικρή κλίμακα, στις αντοχές των οικοσυστημάτων, στα κοινά αγαθά, το δώρο και τις τοπικές αγορές, τότε θα εμπνεύσουμε ελπίδα και θάρρος στους φίλους μας στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ισπανία, την Ιταλία και αλλού. Αν έχουμε τη γενναιότητα να τραβήξουμε μπροστά δεν

θα μείνουμε μόνοι μας. Άλλωστε η Ελλάδα, η οποία είναι μια ζώνη εξαίρεσης σήμερα στην Ευρώπη, προδιαγράφει τι θα συμβεί σαν κανονικότητα αύριο σε όλη την ευρωπαϊκή εργατική τάξη. Ακόμη, μας δίνεται η ευκαιρία να γίνουμε ο τόπος συνάντησης ανάμεσα στα κινήματα της Ευρώπης και τις αραβικές εξεγέρσεις. Στη συνέχεια μιας τέτοιας συνάντησης τα πάντα μπορούν να συμβούν. Σαν λαός, έχουμε να διαλέξουμε ανάμεσα στο λαμπρό φως και την άβυσσο. Δεν υπάρχουν ενδιάμεσες λύσεις.

* * *

Η νέα δανειακή σύμβαση, εάν εφαρμοστεί, δεν εκμηδενίζει απλώς τα εργατικά δικαιώματα. Κουρελιάζει το ίδιο το «κοινωνικό συμβόλαιο». Αν τη δει κάποιος στο σύνολό της (δραστικότητες περικοπές των μισθών μαζί με δραματική αύξηση των τιμών και των φόρων), θα διαπιστώσει ότι στοχεύει στη διάλυση της ίδιας της δομής της ελληνικής κοινωνίας. Η μαζική απασχόληση της μικροϊδιοκτησίας, το τσάκισμα της μεσαίας τάξης, η βίαιη προλεταριοποίηση σε συνθήκες μαζικής ανεργίας που μπορεί να φτάσει το 30%-40% και, ακόμη χειρότερα, η πείνα, η στέρση στέγης, η κατάρρευση της κοινωνικής πρόνοιας, η στέρση της ιατρικής φροντίδας, δεν μπορούν παρά να αποδιοργανώσουν την κοινωνική συνοχή. Το ενδεχόμενο χρεοκοπίας (που επικαλούνταν ο «πρωθυπουργός» και τα ΜΜΕ για να τρομοκρατήσουν τον πληθυσμό) εάν δεν ψηφιζόταν η νέα δανειακή σύμβαση, πιθανότατα θα ισχύσει *ούτως ή άλλως* για τις περισσότερες περιοχές του κοινωνικού χάρτη της χώρας.

Τι θα σημαίνει η ζητούμενη μείωση των κρατικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 50% περίπου που είναι ο ευρωπαϊκός μέσος όρος σε 30% ή ακόμα χαμηλότερα, δηλαδή σε ποσοστά όπως εκείνα της Λατινικής Αμερικής (περίπου 30%) ή της Αφρικής (20%); Μια κοινωνία όπως αυτή του Μάλι (ή όπως η Ελλάδα πριν πολλές δεκαετίες) διαθέτει τις δομές που της επι-

τρέπουν να υφίσταται και να λειτουργεί (συχνά καλύτερα από τις δικές μας) χωρίς να είναι απαραίτητη η παρουσία της πολιτείας και των θεσμών της σχεδόν σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής. Όμως σε εμάς πλέον έχει χαθεί η ισχυρή αλληλεγγύη μέσα στην κοινότητα (ή τη διευρυμένη οικογένεια) και οι κοινωνικοί θεσμοί έχουν δώσει τη θέση τους σε κρατικές δομές. Σε μια βιομηχανική κοινωνία (όπως η ΕΣΣΔ) ή σε μια «μεταβιομηχανική» (όπως η Ελλάδα), η απόσυρση ή η διάλυση των κρατικών δομών μπορεί να οδηγήσει άμεσα σε ανθρωπιστική καταστροφή αλλά και στο αλληλοφάγωμα του πληθυσμού, στη (μερική ή ακόμη και πλήρη) αντικατάσταση της οργανωμένης κοινωνίας από τις συγκρουόμενες φατρίες του οργανωμένου εγκλήματος⁴.

Εάν εφαρμοστεί η νέα δανειακή σύμβαση, μεγάλες μερίδες του πληθυσμού θα πεταχτούν εκτός της συντεταγμένης κοινωνίας. Η έννομη τάξη, η ιδιωτική (αστική) κοινωνία και οι τυπικές σχέσεις κεφαλαίου/εργασίας που προβλέπει θα συρρικνωθούν σε περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένους θύλακες. Αυτοί οι θύλακες θα υπάγονται απευθείας στην παγκόσμια οικονομία, ενώ ευρύτερες ζώνες αποκλεισμού (η υπόλοιπη κοινωνία) θα εντάσσονται στον «εθνικό κορμό» από τα έξω μέσω των δυνάμεων καταστολής, και θα αξιοποιούνται από το κεφάλαιο κατά κύριο λόγο μέσω του οργανωμένου εγκλήματος. Η διάσωση των θυλάκων έννομης τάξης, θυλάκων αστικής κοινωνίας, είναι ό,τι η αστική τάξη ονομάζει σωτηρία της πατρίδας· προκειμένου να την πετύχει υποστηρίζει σθεναρά τη νέα δανειακή σύμβαση.

⁴ Μια τέτοια κατάσταση φυσικά μπορεί να δημιουργήσει ένα διάχυτο πλειοψηφικό αίτημα για ένα δεσποτικό κράτος, καθώς, όπως έλεγε ο Χομπς, οι άνθρωποι μπροστά στον πόλεμο όλων εναντίον όλων και στις φοβερές επιπτώσεις του προτιμούν ένα έστω κακό κράτος παρά την απουσία του κράτους. Μέσα από ποιες διαδικασίες όμως θα γεννηθούν οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις οι οποίες θα είναι σε θέση να συγκροτήσουν ένα τέτοιο κράτος; Και τι είδους ενοποίηση της κοινωνίας θα πετύχαινε αυτό το κράτος;

Δεν πρόκειται για έναν εφιάλτη αλλά για ένα πιθανό μέλλον που έχει δρομολογηθεί, για μια κατάσταση την οποία πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουμε. Η κοινωνία των ιδιωτών είναι, σε κάθε περίπτωση, ένας λανθάνων πόλεμος όλων εναντίον όλων που δεν εκδηλώνεται ανοικτά γιατί συγκρατείται από ισχυρές κρατικές δομές, οι οποίες όμως σήμερα στην Ελλάδα έχουν ήδη αρχίσει να καταρρέουν. Το ζήτημα δεν είναι απλώς να πάρουμε στα χέρια μας την πολιτική εξουσία, τους κρατικούς θεσμούς, την οικονομία ή τον πλούτο που τα κατέχουν άλλοι. Πρέπει να καταφέρουμε μέσα από μια βασανιστική πορεία –αυτά τα πράγματα δεν γίνονται από τη μια μέρα στην άλλη– να ξαναστήσουμε την παραγωγή, την κοινωνική αλληλεγγύη και να συγκροτήσουμε πολιτειακούς θεσμούς που θα βασίζονται στην άμεση δημοκρατία. Είναι ολόκληρη η κοινωνία που πρέπει να ξαναγεννηθεί μέσα από τη διάλυσή της. Τα καθήκοντα της περιόδου συμπυκνώνονται θαυμάσια στο τρίπτυχο που διατυπώθηκε από τις λαϊκές συνελεύσεις: Αντίσταση – Αλληλεγγύη – Συγκρότηση αντιδομών. Είναι σε θέση η λαϊκή αυτοοργάνωση να αναλάβει, με τον δικό της τρόπο εννοείται, τις κοινωνικές λειτουργίες που εγκαταλείπει το κράτος το οποίο αποσύρεται; Ήδη παντού, σε όλη τη χώρα, παίρνονται πρωτοβουλίες για ανταλλακτικά παζάρια και συλλογικές κουζίνες, λειτουργούν τα πρώτα κοινωνικά ιατρεία, αρχίζουν να καλλιεργούνται αστικοί αγροί, κυκλοφορούν τα πρώτα εναλλακτικά νομίσματα. Για την ώρα, πρόκειται μόνο για πειραματικές πρακτικές, οι οποίες όμως θέτουν στο κέντρο της συζήτησης το θέμα της κοινωνικής οικονομίας και της πέραν του κράτους πολυεπίπεδης αυτοοργάνωσης της κοινωνίας.

Τέτοιες προτεραιότητες μας φέρνουν σε ρήξη με τον κρατισμό της αριστεράς, με μια βαθιά ριζωμένη νοοτροπία, σύμφωνη με την οποία αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας σαν την άκρα αριστερά του κοινωνικού κράτους και αυτοπεριοριζόμαστε στην πλειοδοσία, σε διεκδικήσεις προς το κράτος. Το κοινωνικό κρά-

τος σήμερα καταρρέει μπρος στα μάτια μας και τίποτα δεν μπορεί να το σώσει. Αυτός ο τύπος πολιτικής διεκδίκησης έχει ξοφλήσει οριστικά. Δεν έχουμε να περιμένουμε τίποτα από το κράτος⁵. Πρέπει να πάρουμε στα χέρια μας την ευθύνη για την οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής, μια ευθύνη που το κοινωνικό κράτος του 20ού αιώνα άρπαξε από την εργατική τάξη προκειμένου να την ενσωματώσει στον εθνικό κορμό. Ει δυνατόν πρέπει να δείξουμε μια ακόμα μεγαλύτερη οργανωτική φαντασία και επιδεξιότητα από εκείνη τη θαυμαστή που είχε επιδείξει η εργατική τάξη του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα όταν δημιουργούσε μορφωτικούς, πολιτιστικούς, προνοιακούς, εκπαιδευτικούς αλλά και επίσης πολιτικούς θεσμούς με αφετηρία τα συνδικάτα.

* * *

Σήμερα χρειάζεται να κάνουμε πολύ περισσότερα. Όχι απλώς να πάρουμε τα μέσα παραγωγής στα χέρια μας αλλά να ξαναστήσουμε την παραγωγή. Η χώρα μας τις τελευταίες δεκαετίες εξειδικεύτηκε στην παραγωγή υπηρεσιών (πλέον η γεωργία

⁵ Εάν η νεοφιλελεύθερη επίθεση συγκρατηθεί κάπως από την αντίσταση των κινημάτων, από λαϊκές εξεγέρσεις κ.τ.λ., τότε, όπως έδειξε η εμπειρία της Λατινικής Αμερικής, μπορεί να βρεθεί ένα νέο σημείο ισορροπίας (ένα νέο κοινωνικό σύμβολο). Το καθολικό δικαίωμα πρόσβασης σε μια σειρά από κοινά αγαθά που κατοχύρωνε το κράτος πρόνοιας δεν διασώζεται αλλά αντικαθίσταται από εξατομικευμένες ή εντοπισμένες παροχές και από επιδόματα που συμπληρώνουν τα πενιχρά εισοδήματα που αποχτούν οι άνθρωποι με την άτυπη εργασία, την υποαπασχόληση, τις δουλειές του ποδαριού κ.τ.λ. Το κράτος εγγυάται την επιβίωση των αποκλεισμένων μέσα στην κατάσταση του αποκλεισμού τους, συνήθως όχι άμεσα το ίδιο αλλά όλο και περισσότερο απλώς χρηματοδοτώντας τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις για να παρέχουν αυτές την απαιτούμενη βοήθεια. Το ρόλο των Μ.Κ.Ο. αναλαμβάνουν συχνά – με τον δικό τους τρόπο – τα ίδια τα κοινωνικά κινήματα διαχειριζόμενα έτσι την επανένταξη στο εθνικό πολιτικό σώμα των αποκλεισμένων ή απελευθερωμένων περιοχών.

συμμετέχει στο ΑΕΠ μόνο με 3,8% και η μεταποίηση με 10%). Χάσαμε την αυτάρκειά μας σε γεωργικά προϊόντα και καταναλώνουμε φτηνά εισαγόμενα βιομηχανικά αγαθά, τα οποία κατά ένα μεγάλο μέρος παράγονται σε άθλιες συνθήκες από κακοπληρωμένους εργάτες· προϊόντα μικρής διάρκειας ζωής που επιβαρύνουν οικολογικά τον πλανήτη και εξαντλούν τους φυσικούς πόρους. Τώρα όμως πιθανότατα θα αναγκαστούμε να παράγουμε οι ίδιοι εκείνα τα γεωργικά και βιομηχανικά αγαθά που δεν θα μπορούμε πλέον να αγοράσουμε από το εξωτερικό. Αυτό όμως μπορεί να αποδειχτεί μια θαυμάσια ευκαιρία να ανασυγκροτήσουμε την παραγωγή σε μια διαφορετική βάση.

Είναι στο χέρι μας να μετατρέψουμε τον εφιάλτη της φτώχειας, των στερήσεων, του αποκλεισμού, του εξευτελισμού, της βίας στο όνειρο μιας *κοινωνικής οικονομίας*. Στο όνειρο μιας παραγωγής που θα προσφέρει βιολογικά τρόφιμα, ανακυκλώσιμα μακράς διάρκειας βιομηχανικά και βιοτεχνικά προϊόντα και ενέργεια από ανανεώσιμες πηγές. Μιας οικονομίας αποκεντρωμένης, σε μικρή κλίμακα, που θα αρθρώνεται στο χώρο λαμβάνοντας υπόψη της την ιδιαιτερότητα των οικοσυστημάτων και εξασφαλίζοντας τη μεγαλύτερη δυνατή αυτάρκεια στο τοπικό επίπεδο. Μιας παραγωγής που θα συντελείται, ει δυνατόν, χωρίς μισθωτή εργασία μέσω συνεταιριστικών ή αυτοδιαχειριζόμενων μονάδων αλλά και *αυτοαπασχολούμενους*. Μιας διανομής την οποία θα διέπει ο πολιτισμός του δώρου και όχι εκείνος του εμπορεύματος, και η οποία θα στηρίζεται στα κοινά αγαθά αλλά και στις τοπικές αγορές.

Την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας δεν μπορεί να αναλάβει ούτε το καταρρέον ελληνικό κράτος, που είναι αναποτελεσματικό και εν πολλοίς διεφθαρμένο, ούτε το κρατικό δίδαιτο (ως επί το πλείστον) ελληνικό κεφάλαιο. Σαν κοινωνία δεν έχουμε να περιμένουμε τίποτα από το κράτος και τον κρατισμό. Μπορούμε να ελπίζουμε μόνον ότι φυσικά στην «ιδιωτική πρωτοβουλία» αλλά σε πολλές χιλιάδες ατομικές και συλλογικές

κοινωνικές πρωτοβουλίες. Οι Έλληνες, μισθωτοί και αυτοαπασχολούμενοι, είναι δημιουργικοί και εφευρετικοί, δεν είναι όμως τόσο παραγωγικοί όσο οι Γερμανοί και οι Ολλανδοί γιατί αδυνατούν να εργαστούν συλλογικά, γιατί στερούνται το ομαδικό πνεύμα. Δουλεύουμε μαζί κάτω από την πειθαρχία που μας επιβάλλουν τα αφεντικά, κάτω από τον έλεγχο που μας ασκούν, στερούμαστε τους τρόπους της ελεύθερης και ισότιμης συνεργασίας. Στην πραγματικότητα, η μόνη μορφή συλλογικότητας που υφίσταται εδώ και πολύ καιρό στην ελληνική κοινωνία είναι η οικογένεια. Τα κόμματα έχουν τη δομή της οικογένειας, συναρθρώνονται από «οικογένειες», διασπώνται σε «οικογένειες». Ακόμα και οι ελληνικές ανώνυμες εταιρείες είναι κατά κανόνα οικογενειακές επιχειρήσεις. Ιδανικό του καθενός είναι να έχει τη δική του δουλειά. *Είναι αλήθεια ότι αν δεν μάθουμε να δουλεύουμε μαζί, αν δεν αποκτήσουμε συνεταιριστικό πνεύμα, δεν μπορούμε να πάμε μακριά.* Από την άλλη δεν μπορούμε να απεμπολήσουμε την αγάπη της ανεξαρτησίας, την απέχθεια για τη μισθωτή εργασία και τον ατομικισμό του «νεοέλληνα» που είναι αυτό που κινεί την τόσο απαραίτητη για το εγχείρημά μας επινοητικότητα του. Δεν μας ταιριάζει το ιδανικό μιας κοινωνίας εργατών.

Η ελληνική οικογένεια, σ' ένα μεγάλο ποσοστό (πάνω από το 85%), είναι κάτοχος ιδιοκτησίας και τα εισοδήματά της προέρχονται συχνά τόσο από τη μισθωτή εργασία όσο και από την μικροεπιχειρηματικότητα αλλά και την πρόσοδο. Σ' αυτή την ιδιόμορφη υβριδική κατάσταση θέλουν να βάλουν τέρμα τα μέτρα της τρόικας. Γι' αυτό και δίνουν τόση βαρύτητα στους φόρους, γι' αυτό και τούτα τα μέτρα δεν μοιάζουν τόσο μ' ένα τυπικό νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα αλλά παραπέμπουν μάλλον στις περιφράξεις στην Αγγλία του 16ου αιώνα (μέσω των οποίων έγινε η αρπαγή της γης των Άγγλων χωρικών). Στην πραγματικότητα, η νέα δανειακή σύμβαση είναι μια μαζική απαλλοτρίωση της μικροϊδιοκτησίας από το κεφάλαιο. Σήμερα στην

Ελλάδα, η (μικρή) ιδιοκτησία⁶ θα μπορούσε να διασωθεί μόνο μέσα σε μια κοινωνική οικονομία. Μια οικονομία που κάνει τα πρώτα της βήματα κάτω από την πίεση της ανάγκης να αποσοβηθεί το φάσμα της πείνας, αλλά η οποία μπορεί να δώσει μια θέση στη (μικρή) ιδιοκτησία, ακριβώς γιατί φιλοδοξεί στην πορεία να καταργήσει τη μισθωτή εργασία. Οι αυτοαπασχολούμενοι θα έχουν την ευκαιρία να ευημερήσουν δημιουργώντας συνεταιρισμούς βασισμένους στην ελεύθερη και ισότιμη συνεργασία, αν και όσοι το επιθυμούν θα μπορούν να συνεχίσουν να εργάζονται μόνοι τους.

Στην κοινωνική οικονομία, τα μέσα παραγωγής ανήκουν σ' αυτούς που τα δουλεύουν, σε συνεταιρισμούς, σε αυτοδιαχειριζόμενες παραγωγικές μονάδες, σε αυτοαπασχολούμενους, στις κοινότητες και τις ομοσπονδίες τους, σε πόλεις και περιφέρειες. Το γενικό πλαίσιο και οι κανόνες ορίζονται από τους πολιτειακούς θεσμούς της άμεσης δημοκρατίας. Η κοινωνική οικονομία δεν υπόκειται στον γραφειοκρατικό σχεδιασμό και δεν στηρίζεται στην κρατική ιδιοκτησία. Δεν πρόκειται καθόλου για μια οικονομία όπως εκείνη της ΕΣΣΔ. Δεν σχεδιάζεται κεντρικά από ένα επιτελείο, το σχέδιο δεν είναι παρά η συνισταμένη, ο συντονισμός πολλών χιλιάδων πρωτοβουλιών που παίρνονται και υλοποιούνται συνεχώς. Δεν χρειάζεται ένα κόμμα, μια στιβαρή κρατική διοίκηση ή φωτισμένους οικονομολόγους, αλλά τη συνειδητή δράση του καθενός, την κινητοποίηση ολόκληρης της κοινωνίας.

⁶ Εδώ αναφερόμαστε στην αντίθεση πλούτου/ιδιοκτησίας όπως τη θέτει η Χάνα Άρεντ στο βιβλίο της *Η ανθρώπινη κατάσταση* (Γνώση, 1986). Σύμφωνα με την ίδια, τον καπιταλισμό χαρακτηρίζει η απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας από τον πλούτο, κάτι που ξεκίνησε με την πρωταρχική συσσώρευση και συνεχίζεται ως τις μέρες μας. Η ιδιοκτησία έχει να κάνει κυρίως με την ιδιοκτησία της οικογενειακής ή προσωπικής στέγης (τον οίκο), τον ιδιαίτερο χώρο της προσωπικής ζωής, αλλά και με τα μέσα εργασίας του ανεξάρτητου τεχνίτη (του homo faber).

Στο δοκίμιό μου *Σκέψεις για την άμεση δημοκρατία*⁷, υποστήριξα ότι σε μια πολιτεία ελεύθερων ανθρώπων, πλάι στους χώρους για τη λαμπρή δημόσια ζωή, θα υφίστανται επίσης καλά προστατευμένοι (από τον κόσμο) χώροι για την προσωπική και οικογενειακή ζωή. Επισήμανα τη σχέση της «ιδιοκτησίας» (και του «οίκου») με τη μοναδικότητα του ατόμου. Κάθε πολιτισμός ορίζει την ίδια σ' αυτόν αναφαίρετη από το άτομο «ιδιοκτησία» (στους Χάτζα της Τανζανίας, π.χ., τέτοια ιδιοκτησία είναι το τόξο το οποίο δεν έχουν δικαίωμα να παίξουν στην αγαπημένη τους ασχολία, τα τυχερά παιχνίδια).

Στην ανατολική Μεσόγειο, πιθανόν λόγω του ρόλου που έπαιξαν οι ανθηρές εμπορικές πόλεις και η πρώιμη χρήση του χρήματος (το οποίο πιθανότατα είναι μια σημαντική εφεύρεση), η ατομική ιδιοκτησία της γης αναδύθηκε και επικράτησε πολύ νωρίς, καταστρέφοντας πριν από χιλιετίες κοινοτικές δομές που υφίστανται ακόμη και σήμερα σε άλλα μέρη του πλανήτη (στην Ινδία, τη Λατινική Αμερική και αλλού).

Ο πολύ σπουδαίος ρόλος της μικρής ιδιοκτησίας στην ελληνική κοινωνία τους δύο τελευταίους αιώνες έχει ήδη συζητηθεί από πολλούς στοχαστές (π.χ. Κ. Τσουκαλάς, Κ. Βεργόπουλος και άλλοι). Διεθνώς έχουν γραφτεί πολλά για την πολιτική συμπεριφορά της μικροϊδιοκτησίας, των μικροαστών και των μεσοστρωμάτων και υπάρχει μια πλούσια ιστορική εμπειρία για την αντιφατική σχέση τους με την εργατική τάξη. Ο Ραούλ Ζιμπέκι, που τον έχουν περί πολλού στους ελευθεριακούς κύκλους της χώρας μας, φωτίζει μια ιδιαίτερη πλευρά του ζητήματος όταν εκθειάζει το ρόλο τον οποίο παίζει η μικροεπιχειρηματικότητα στα εδάφη που έχουν περάσει υπό τον έλεγχο των

⁷ Βλ. Γιώργος Λιερός, *Σκέψεις για την άμεση δημοκρατία*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2011, σελ. 21-23.

κοινωνικών κινημάτων (αναφέρεται κατά βάση σε μονάδες που έχουν τέσσερις εργαζόμενους, τον ιδιοκτήτη, ένα μέλος της οικογένειάς του και δύο υπαλλήλους). Γράφει ότι μέσω της μικροεπιχειρηματικότητας και της αυτοαπασχόλησης «πλατιά στρώματα ελέγχουν αυτά τα ίδια τους τρόπους και τους χρόνους παραγωγής, χωρίς να κυριαρχούνται από το χρόνο του Κεφαλαίου ούτε από τον καταμερισμό της εργασίας που τους επιβάλλει». Βλέπει μάλιστα την έτοιμη αποκτημένη αυτονομία των κατοίκων σε στενή συσχέτιση με το «γεγονός ότι αυτά τα ίδια στρώματα έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο σε μια εξέγερση χωρίς καθοδήγηση και ηγέτες»⁸.

Αλλά και στη μεταπολεμική Ελλάδα η μικροεπιχειρηματικότητα ήταν βασική στρατηγική επιβίωσης για τους νικημένους του Εμφυλίου, για τον κόσμο της αριστεράς που ήταν αποκλεισμένος από τον δημόσιο αλλά και τον ιδιωτικό τομέα μέσω των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Τη δεκαετία του 1960, ιδίως στην οικοδομή και τις βιοτεχνίες που συνδέονται μαζί της, οι ίδιοι άνθρωποι ήταν τη μια μισθωτοί ή μεροκαματιάρηδες και την άλλη μικροεπιχειρηματίες τεχνίτες, γνώστες των μυστικών της δουλειάς τους, λίγο πολύ καλλιτέχνες, περήφανοι για την τέχνη τους, με συνείδηση της κοινωνικής προσφοράς της, καμάρωναν για ό,τι έφτιαχναν, για ό,τι γεννιόταν από τα χέρια τους. Η αριστερά ενθάρρυνε την ιδέα του συνεταιρισμού ενώ οι οικοδόμοι ήταν γνωστοί για τη μαχητικότητα τους.

Αυτή η «περήφανη παραγωγή» κράτησε, φθίνοντας σιγά σιγά, μέχρι και τις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Στη μικροαστική και μεσοαστική τάξη ήδη αθροίζονταν συντηρητικοί νοικοκυραίοι, αριστεροί που πρόκοψαν, οικογένειες που είχαν πλουτίσει στην Κατοχή ή από την αμερικάνικη βοήθεια. Με το άνοιγμα της ελληνικής στην διεθνή οικονομία και την αποφασιστική μετατόπιση του κέντρου βάρους της προς τον τριτογενή

⁸ Βλ. Raul Zibechi, *Αυτονομίες και χειραφετήσεις*, Αλάνα, 2010, σελ. 89, 91.

τομέα και τις χρηματικές δραστηριότητες, πολλές βιοτεχνικές (αλλά και βιομηχανικές όπως και εμπορικές) επιχειρήσεις έκλεισαν. Οι αλλαγές αυτές πραγματοποιήθηκαν χωρίς ιδιαίτερους κραδασμούς μέσα στην «αναπτυσσόμενη» τότε ελληνική οικονομία. Η παραδοσιακή σημασία που είχαν τα μεσαία στρώματα στην ελληνική κοινωνία διατηρήθηκε επαυξημένη, αναπροσανατολίστηκε και απέκτησε νέα περιεχόμενα· μάλιστα ένα μεγάλο μέρος των εργατών –οι ίδιοι ή τα παιδιά τους– μετακινήθηκαν κοινωνικά (και προπάντων όσον αφορά τη συνείδησή τους) προς τη μεσαία τάξη. Τη συνείδηση και τα καταναλωτικά πρότυπα της μεσαίας τάξης υιοθέτησαν επίσης οι αγρότες, την ώρα που η αγροτική παραγωγή έχανε δραστικά τη σπουδαιότητά της για την ελληνική οικονομία.

Η «άνθηση» της μεσαίας τάξης στην Ελλάδα τα τελευταία 30 χρόνια στηρίχθηκε στην ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα (τουρισμός, διοικητική υποστήριξη της επέκτασης του ελληνικού κεφαλαίου στα Βαλκάνια, ναυτιλία), στην εργασία ενός εκατομμυρίου μεταναστών, στην επέκταση του κρατικού τομέα (από 25% του ΑΕΠ στα τέλη της δεκαετίας του 1970, οι κρατικές δαπάνες έφτασαν το 44% του ΑΕΠ το 1992) και, επίσης, στον εξωτερικό δανεισμό και τις κοινοτικές επιδοτήσεις.

Το εγχείρημα της συγκρότησης κράτους πρόνοιας στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και η επέκταση του κρατικού τομέα που συνεπαγόταν δεν χρηματοδοτήθηκαν από τη φορολογία αλλά από τον εξωτερικό δανεισμό. Ακόμα χειρότερα, το κοινωνικό κράτος πραγματώθηκε εν πολλοίς απλώς με τη διεύρυνση των πελατειακών δικτύων, ώστε, κυρίως μέσω του ΠΑΣΟΚ, τα τελευταία να συμπεριλάβουν και τους μέχρι τότε αποκλεισμένους, δηλαδή τον κόσμο της αριστεράς. Με τη θεαματική επέκταση του κρατικού τομέα άνοιξαν οι δουλειές για τα παλιά και νέα πελατειακά δίκτυα και μεγάλωσε το αντικείμενο που προσφερόταν στη διαφθορά. Ο εξωτερικός δανεισμός και οι κοινοτικές επιδοτήσεις εξαχρείωσαν μια ολόκληρη κοινωνία και κατέ-

στρεψαν τον παραγωγικό της ιστό, για να τον αντικαταστήσουν με οικονομικές δομές που θα αποδεικνύονταν εξαιρετικά ευάλωτες σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Η διεθνής δυναμική της μετατόπισης της οικονομικής δραστηριότητας από τον δευτερογενή στον τριτογενή τομέα συνδυάστηκε με τις εγχώριες αδυναμίες που αφορούσαν το είδος ανάπτυξης που επιλέχθηκε στη χώρα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως και με την υφή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού γενικότερα. Οι αλλαγές στις ιδέες, τις κοσμοαντιλήψεις, στα εργασιακά και καταναλωτικά ήθη που επέφερε η νέα περίοδος του καπιταλισμού (οι οποίες βέβαια είχαν δρομολογηθεί νωρίτερα, στις πολιτιστικές επαναστάσεις και τα κινήματα νεολαίας της δεκαετίας του 1960) συνάντησαν εγχώριες νοοτροπίες με βαθιές ρίζες, συνέπεσαν με την ενσωμάτωση της αριστεράς στον εθνικό κορμό και το μπόλιασμα της από τους τρόπους των νικητών του Εμφυλίου (μαυραγοριτών και άλλων)· όλα αυτά ενσάρκωθηκαν στο κομμάτι εκείνο της γενιάς του Πολυτεχνείου και της μεταπολίτευσης που έχει στα χέρια του την εξουσία εδώ και τρεις δεκαετίες.

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, σε ένα μεγάλο τους μέρος, όσο άντεξαν τον ανταγωνισμό το πέτυχαν με μια εκμετάλλευση των μεταναστών αλλά και των νεαρών εργαζομένων ακόμα πιο στυγνή από εκείνη του μεγάλου κεφαλαίου. Σήμερα, η μεσαία τάξη απειλείται με αφανισμό. Όμως όλη της η οικονομική, κοινωνική, πολιτική και ιδεολογική συνθήκη έχει καταστήσει τη μεσαία τάξη και την ιδιοκτησία της τον κύριο φορέα ενός έθους το οποίο διαπότισε και εκπόρνευσε όλη την κοινωνία και πάνω στο οποίο πατάει η διεφθαρμένη ελίτ που μας κυβερνά. Το έθος του Έλληνα μικρομεσαίου την εποχή του ευρώ: επιδίωξη πρώτα απ' όλα, συχνά χωρίς ηθικούς ενδοιασμούς, του εύκολου πλουτισμού· αποσύνθεση του «αστικού εργασιακού ήθους», πονηριά μαζί με πνευματική νωθρότητα και εξυπνακισμό· απαξίωση των συναδελφικών, συνεργατικών ή φιλικών δεσμών· πλήρης αδιαφορία για τα κοινά αγαθά, την πόλη και τον κόσμο,

ιδιώτευση· καταναλωτισμός, μίμηση, ταύτιση (όχι χωρίς μνησικακία) με τους ισχυρούς του χρήματος, τους διάσημους, τους πετυχημένους. Οι συμπεριφορές αυτές διαπέρασαν επίσης μεγάλο μέρος του δημόσιου τομέα και εξηγούν την αναποτελεσματικότητά του.

Γι' αυτό το έθος η κοινωνία μας είναι ένοχη, υπό-χρη· καλείται να καταβάλει ένα χρέος από το οποίο καμιά επιτροπή λογιστικού ελέγχου, καμιά στάση πληρωμών, κανένα PSI δεν μπορεί να την απαλλάξει αλλά μόνον ο εξαγνισμός της μέσα από την εξέγερση, ο εξιλασμός της με την προγραφή των ανθρώπων του πολιτικού συστήματος, των μέχρι πρότινος εκλεκτών της, αυτών που ενσαρκώνουν καλύτερα το «πνεύμα» της.

Στη μεγάλη τους πλειονότητα οι μικρομεσαίοι μόνο σαν συνεταιρισμένοι παραγωγοί θα μπορέσουν να διατηρήσουν την ιδιοκτησία τους. Όμως χωρίς την παιδαγωγική της εξέγερσης, χωρίς τη ριζική αλλαγή της συμπεριφοράς, των ηθών και των τρόπων τους δεν θα μπορέσουν να στήσουν και, πολύ περισσότερο, να κρατήσουν τους συνεταιρισμούς τους.

* * *

Όπως είπαμε, με την κατάρρευση των κρατικών δομών ή με την απόσυρση του κράτους, ο λανθάνων πόλεμος όλων εναντίον όλων που διέπει την κοινωνία των ιδιωτών τείνει να ξεσπάσει ανοιχτά. Αυτό μπορεί να μας φέρει σε καταστάσεις αρκετά πρωτόγνωρες για εμάς αλλά για τις οποίες μπορούμε να έχουμε μια ιδέα από ό,τι συμβαίνει σε πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής, στα προάστια των μητροπόλεων των χωρών της ανεπτυγμένης Δύσης, όπως πια και σε ορισμένες συνοικίες της Αθήνας. Η ρήξη του κοινωνικού συμβολαίου, η απόσυρση του κράτους και η εξαθλίωση επιτρέπουν την «ανασύνθεση» του κοινωνικού ιστού μέσω των εγκληματικών οργανώσεων. Τις τελευταίες διευκολύνει επίσης το γεγονός ότι ένα

όλο και μεγαλύτερο τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας θα περνάει αναπόφευκτα στη μαύρη οικονομία. Μόνο μέσω της άτυπης οικονομίας θα μπορέσουν να επιβιώσουν πολλοί από τους άνεργους, όμως η άτυπη οικονομία έχει συχνά δυσδιάκριτα όρια με το έγκλημα και με ό,τι ονομάζουμε εμείς κοινωνική οικονομία. Οι εγκληματικές δραστηριότητες αποτελούν ένα πολύ σημαντικό μέρος της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά μέσα στις ίδιες τις ζώνες του αποκλεισμού το οργανωμένο έγκλημα στήνει δίκτυα κοινωνικής προστασίας που είναι απαραίτητα για την επιβίωση του πληθυσμού. Το προσκλητήριο μας για την κοινωνική οικονομία απευθύνεται σε μια νεολαία που επίσης διεκδικούν οι φασιστικές συμμορίες αλλά και η οποία εύκολα μπορεί να στραφεί προς την παραβατικότητα και το έγκλημα για την επιβίωσή της.

Όλος ο κοινωνικός χώρος που θα εγκαταλείψει το κράτος στην τύχη του είναι μια γκρίζα και διαφιλονικούμενη ζώνη. Ούτε άμεση δημοκρατία, ούτε αντιδομές σαν αυτές που φανταζόμαστε μπορούν να υπάρξουν στις περιοχές οι οποίες θα περάσουν στον έλεγχο συμμοριών που συνδέονται με το οργανωμένο έγκλημα ή θα τεθούν υπό την προστασία φασιστικών και παρακρατικών ομάδων. Η ασφάλεια στις γειτονιές, το να αναλάβουν την ευθύνη για την τήρηση της τάξης οι ίδιοι οι κάτοικοι είναι προϋπόθεση για όσα συζητάμε και θέλουμε να κάνουμε. Θα μπορέσουν σε ακραίες κοινωνικές καταστάσεις, μαζικές και αντιπροσωπευτικές συνελύσεις να υπερασπιστούν τον εαυτό τους και το ίδιο τους το έργο; Να αντιμετωπίσουν την εγκληματικότητα στις γειτονιές τους; Εάν το επιχειρήσουν και το πετύχουν, τότε μπορούμε να πούμε, εάν δεν θέλουμε να κρυβόμαστε πίσω από το δάχτυλό μας, ότι η επανάσταση, τουλάχιστον στο τοπικό επίπεδο, έχει πάρει στα χέρια της την «εξουσία». Τουλάχιστον, εδώ η «εξουσία» δεν είναι ένα θέμα για μια χωρίς τέλος συζήτηση, αλλά απλώς κάτι που πρέπει να κάνεις αν θέλεις να συνεχίσεις να υπάρχεις.

* * *

Ίσως πιο ακριβές θα ήταν να κάνουμε λόγο για αντι-εξουσία. Όμως εάν έχει ένα νόημα η διάκριση εξουσίας/αντι-εξουσίας τότε η αντι-εξουσία δεν είναι παρά η αυτοάμυνα μιας πολιτικο-κοινωνικής, αμεσοδημοκρατικής, ειρηνικής διαδικασίας επίλυσης αντιθέσεων και δεν μπορεί να εκτραπεί σε εμφύλιο «εντός του κινήματος», σε συγκρούσεις αντίπαλων ομάδων περιφρούρησης, πολιτοφυλάκων ή σε πόλεμο συμμοριών. Όσο κι αν τις περισσότερες φορές η βία είναι αναγκαία για να γεννηθεί και να πάρει μορφή το πολιτικοκοινωνικό σώμα, πρέπει να μείνει έξω από αυτό, π.χ. να μείνει έξω από τον κόσμο που οργανώνεται σε αντιπροσωπευτικές λαϊκές συνελεύσεις.

Είναι άλλο οι αντιπροσωπευτικές λαϊκές συνελεύσεις, δηλαδή οι συνελεύσεις στις οποίες η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού (ακόμη και αν δεν παίρνει μέρος άμεσα η ίδια στις διαδικασίες) αναγνωρίζει τον εαυτό της και άλλο οι πολιτικές λέσχες (των αναρχικών, των κομμουνιστών, των οικολόγων κ.τ.λ.). Σε αντιπροσωπευτικές λαϊκές συνελεύσεις αναπόφευκτα θα είναι παρόντες πατριώτες και διεθνιστές, συντηρητικοί και ριζοσπάστες, δημοκράτες, αριστεροί και αναρχικοί· εργάτες, άνεργοι, άνθρωποι της μεσαίας τάξης, μικροεπιχειρηματίες, αυτοαπασχολούμενοι· άνθρωποι από τα κόμματα και τα συνδικάτα, από την Εκκλησία και από τις Μ.Κ.Ο. Αυτός ο πλουραλισμός, αυτή η πολλαπλότητα δεν είναι οπωσδήποτε αδυναμία αλλά πλούτος, εγγύηση της αντιπροσωπευτικότητας. Η λαϊκή συνέλευση, ενόσω διέπεται από τον πολιτισμό της άμεσης δημοκρατίας, δεν μπορεί να λύνει τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της παρά πολιτικά, όχι διά της βίας. Οι ιδέες και οι πρακτικές της άμεσης δημοκρατίας μπορούν, χωρίς να προδώσουν τον εαυτό τους, να αποκτήσουν την ηγεμονία μόνο πολιτικά, όχι με οργανωτικές μεθοδεύσεις· μέσα από τον δημόσιο διάλογο αλλά και σ' ένα κοινωνικό-πολιτικό τοπίο όπου θα μπορούν να εκδη-

[24]

λωθούν χιλιάδες πρωτοβουλίες, να αποδείξουν στην πράξη το τι μπορούν να καταφέρουν, να κριθούν δημόσια από τον καθένα. Σ' ένα πεδίο κοινωνικού πειραματισμού, καλά φωτισμένο, με ελεύθερη πρόσβαση, στο οποίο να μπορούν να εκτεθούν στην κοινή θέα όλα τα επιτεύγματα, όλες οι πράξεις των ανθρώπων· σ' ένα χώρο με μια διάταξη τέτοια που ο καθένας να είναι ορατός και ταυτόχρονα να μπορεί να βλέπει όλους τους άλλους. Ένα τέτοιο τοπίο θα το ερήμωνε η βία των αλληλοσυγκρουόμενων πολιτοφυλάκων ή η άσκηση της κρατικής επαναστατικής τρομοκρατίας και η λεγόμενη «εργατική εξουσία», δηλαδή η δικτατορία του μονοκομματικού κράτους.

Στο άμεσο μέλλον πιθανότατα η κοινωνική αναμέτρηση θα κλιμακωθεί και η βία θα οξυνθεί, πρέπει ωστόσο να είμαστε σε θέση ανά πάσα στιγμή να οριοθετούμε με τη μέγιστη δυνατή σαφήνεια τη γη της ειρήνης, τη γη της άμεσης δημοκρατίας από τη γη του πολέμου [οι μουσουλμάνοι ξεχωρίζουν τη γη της ειρήνης, τη γη του Ισλάμ (dar al-Islam) από τη γη του πολέμου (dar al-harb)]. Η άμεση δημοκρατία δεν μπορεί παρά να αποτελέσει επίσης έναν τρόπο για την έξοδο από τον πόλεμο όλων εναντίον όλων, έναν τρόπο για την ειρήνευση ριζικά διαφορετικό από εκείνον του δεσποτικού κράτους.

* * *

Ας αηλιάσουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία. Το νόημα της επανάστασης σήμερα, είναι ο τίτλος του πολυσυζητημένου βιβλίου του Τζον Χολογουέπ. Όμως, όπως είδαμε, όταν η συντεταγμένη πολιτεία διαλύεται, οι διαφορετικές ή και συγκρουόμενες κοινωνικές πρακτικές «ασκούν εξουσία» για να διεκδικήσουν και να υπερασπιστούν το χώρο τους, για την ίδια τους την αυτοάμυνα. Με την ίδια έννοια, κάθε δημιουργία μιας αντιδομής ή ενός αντιθεσμού ορίζει μια απελευθερωμένη ζώνη και συνεπάγεται την άσκηση (αντι)εξουσίας. Η ιδέα αυτή του

[25]

Χολογουέπ έχει ένα νόημα μόνο αν αναφερόμαστε ειδικά στην εξουσία που ασκεί το κράτος-έθνος. Μιλώντας για την Ελλάδα σήμερα, η πρόταση θα μπορούσε να διατυπωθεί και ως εξής: μπορεί να αναδυθεί ένα ρωμαλέο κοινωνικό κίνημα, να δημιουργηθεί μια ανθούσα κοινωνική οικονομία, να ξεπηδήσουν θεσμοί άμεσης δημοκρατίας χωρίς να καταλάβουμε (ή να δημιουργήσουμε μια δική μας) εθνική πολιτική εξουσία (μια αντι-εξουσία σε εθνική κλίμακα);

Η άποψη του Χολογουέπ δεν είναι εκείνη του παραδοσιακού αναρχισμού, δηλαδή η συντριβή του κράτους από την κοινωνική επανάσταση. Βλέπει μάλλον μια εξωτερική σχέση ανάμεσα στην εθνική πολιτική εξουσία και τα κοινωνικά κινήματα: την αποψίλωση της πρώτης από τα δεύτερα⁹. Αυτό που μας έρχεται στο νου είναι η σχέση των λατινοαμερικάνικων κοινωνικών κινήματων με τις αριστερές κυβερνήσεις των χωρών τους. Τα κινήματα τις υπερψηφίζουν, αλλά παραμένουν ανεξάρτητα απ' αυτές, τις πιέζουν να μετακινηθούν σε πιο ριζοσπαστικές θέσεις και αξιοποιούν τον αυξημένο ζωτικό χώρο που τους αφήνουν, αναπτύσσοντας τις δικές τους κοινωνικές πρακτικές. Μας αρκεί το κοινωνικό κίνημα που ονειρευόμαστε να αυτοπεριοριστεί πολιτικά στο να ανοίξει το δρόμο στους Έλληνες Κίρχνερ; Όχι ότι στην απελπιστική κατάσταση που βρισκόμαστε θα ήταν λίγο το να πετυχαίναμε έστω και αυτό. *Όμως, η επανάσταση είναι πηλέον*, όπως έλεγε και η Άρεντ, *μόνο απηλώς ο καλύτερος τρόπος για να γίνουν μεταρρυθμίσεις;*

Η επιτυχία που είχαν οι ιδέες του Χολογουέπ δεν οφείλεται μόνο στο αντιεξουσιαστικό τους περιτύλιγμα αλλά και στο ότι προσφέρουν μια καλή δικαιολογία για να παρακάμψει κανείς τα

⁹ Πολλές δεκαετίες πριν ο Σαγίντ Κουμπ, σπουδαίος στοχαστής και ηγέτης των Αδελφών Μουσουλμάνων, υποστήριζε ότι οι ισλαμιστές δεν θα έπρεπε να αναλάβουν την πολιτική εξουσία αλλά να παραμείνουν μια εξωτερική δύναμη κριτικής προς το κράτος.

ακανθώδη για το επαναστατικό κίνημα ζητήματα του μαρασμού (ή της κατάργησης) του κράτους και του (αθέλητου) εγκλωβισμού μιας επανάστασης στα στενά όρια του έθνους-κράτους. Ο σοσιαλισμός σε μια (μικρή μάλιστα) χώρα δεν είναι δυνατός και επίσης δεν μπορούμε να φανταστούμε την εξ εφόδου κατάληψη (ή καταστροφή) της εξουσίας σε πλανητική κλίμακα. Το ανταγωνιστικό όμως προς την καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση δίκτυο κοινοτήτων, κολεκτίβων, τοπικών αυτοσυντηρούμενων και αυτοδύναμων οικονομιών στην ανάπτυξη του σήμερα ήδη περιλαμβάνει επαρχίες (ζαπατιστικές κοινότητες, Τσιάπας) και αύριο ίσως μεγάλες πόλεις ή και ολόκληρες χώρες (για παράδειγμα την Ελλάδα στη συνέχεια μιας νικηφόρας εξέγερσης). Επομένως, το ζήτημα της πολιτικής εξουσίας σε επικράτειες με μεγέθη όπως εκείνα του κράτους-έθνους θα τεθεί εκ νέου. Μαζί θα τεθεί, με όλες του τις δυσκολίες, και το ζήτημα μιας ενδιάμεσης βαθμίδας ανάμεσα στην τοπική και την παγκόσμια (οικουμενική), ένα ρόλο που στην αστική κοινωνία έπαιζε το κράτος-έθνος.

* * *

Αμφισβητούμε το έθνος-κράτος από τη σκοπιά ενός *οικουμενικού* απελευθερωτικού προτάγματος το οποίο ενέπνευσαν οι εργατικές επαναστάσεις.

Στρεφόμαστε εναντίον του *συγκεντρωτισμού* του έθνους-κράτους και της *αντιπροσωπευτικής του δημοκρατίας*, αντιπαράθετοντας την *ομοσπονδιακή αρχή* και την *άμεση δημοκρατία*. Η προτεραιότητά μας είναι το τοπικό επίπεδο (οι περιφέρειες, οι πόλεις, οι κοινότητες κ.τ.λ.).

Με το έθνος-κράτος ενοποιείται η κοινωνία υπό την ηγεμονία του κεφαλαίου. Το έθνος είναι η θεμελιακή μορφή που παίρνει στο πολιτικό-πολιτισμικό-ιδεολογικό επίπεδο η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο.

Όμως, τα περιεχόμενα του εθνικού πολιτισμού, ο πλούτος μιας

εθνικής ταυτότητας δεν είναι μια «κατασκευή» της αστικής τάξης και του κράτους της, αλλά *δίνονται μέσα από μια σχέση*, την ηγεμονία του κεφαλαίου πάνω στις λαϊκές τάξεις. Η εθνική ταυτότητα αναφέρεται και ο εθνικός πολιτισμός περιέχει στοιχεία που ανήκουν στην παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά· αυτά τα στοιχεία επίσης διασώζουν, έστω σε μια θέση υποδεέστερη ή υποταγμένη, τον λαϊκό πολιτισμό, τις έννοιες, τα σύμβολα και τις μνήμες μέσω των οποίων οι λαϊκές τάξεις αποκτούν συνείδηση για τον εαυτό τους. Μέσω διεργασιών που έχει περιγράψει η ψυχανάλυση, των συμπυκνώσεων και των μεταθέσεων (ή των μεταφορών και των μετωνυμιών), το λαϊκό συλλογικό ασυνείδητο χρησιμοποιεί τα εθνικά σύμβολα, τους δίνει καινούργιες, εντελώς διαφορετικές σημασίες και έτσι αποκτά πρόσβαση στην πραγματικότητα.

Όταν ξεσπάσει η επαναστατική κρίση και καθώς το «ένα χωρίζεται σε δύο»¹⁰, συγκρούονται διεκδικώντας τον ίδιο χώρο και τον ίδιο πηληθισμό δύο αντιτιθέμενα ηγεμονικά σχέδια. Τότε, τα περιεχόμενα του εθνικού πολιτισμού επαναδιατάσσονται, φωτίζονται με διαφορετικό τρόπο ή μπαίνουν σε διαφορετικές προοπτικές. Ένα μεγάλο μέρος του εθνικού συμβολικού πλούτου (σημαίες, ονόματα εθνικών ηρώων, επετείοι, μνημεία) είναι επίδικο, ένα άλλο μέρος καταστρέφεται και διαλύεται στα στοιχεία του, τα οποία όμως επαναχρησιμοποιούνται για τη δημιουργία νέων συνθέσεων (πρώτα δείγματα για όλα αυτά ήταν η πολυχρωμία των σημαίων που είδαμε το καλοκαίρι στο Σύνταγμα και η «εκτροπή-οικειοποίηση» της επετείου της 28ης Οκτωβρίου).

Είναι λάθος (και μάλιστα σε μια κοινωνία με την ταξική σύνθεση της ελληνικής) να βλέπουμε απλώς αστούς και προλετάριους. *Είναι πιο σωστό να μιλήσουμε για τη σύγκρουση δυο πατρίδων, εκείνης των αποπάνω και εκείνης των αποκάτω*, ακριβώς γιατί πρόκειται για δύο σχέδια που συγκρούονται σε μια πάλη ζωής και θανάτου επιδιώκοντας το καθένα να ηγεμονεύσει μό-

¹⁰ Βλ. εφημερίδα *Η κόκκινη σημαία* του Πεκίνου, 21/9/1964.

νο του σε *ολόκληρη* την κοινωνία, μέσα στον λίγο πολύ ίδιο πληθυσμό. Κατά την ταξική αναμέτρηση στη χώρα μας, η πατρίδα που σχεδιάζουν οι αποπάνω (η πλειοψηφούσα άποψη ανάμεσά τους) είναι ένα υπαγόμενο στην παγκόσμια οικονομία σύμπλεγμα θυλάκων ανεπτυγμένης αστικής κοινωνίας και ζωνών άγριας εκμετάλλευσης ή απλώς παραδομένων στον πόλεμο όλων εναντίον όλων. Η πατρίδα των αποκάτω θα μπορούσε να είναι μια απελευθερωμένη από την παγκόσμια οικονομία ζώνη, που θα είχε την έκταση της σημερινής ελληνικής επικράτειας. Αυτή η ζώνη θα αποτελούσε έναν από τους πιο σημαντικούς κόμβους στο παγκόσμιο δίκτυο κινηματικών πρακτικών και θεσμικής δημιουργίας που αποτελεί τον εφικτό άλλο κόσμο που είναι ήδη εδώ. Ποιος είναι ο πατριώτης; Ποιος είναι ο προδότης;

Οι λαϊκές τάξεις κατανοούν συχνά την ταξική σύγκρουση με εθνικούς όρους (το ξέρουμε ήδη από την εποχή της Κομμούνας). Δεν είναι μόνο ότι οι «πρωτοπορίες» δεν έχουν προλάβει να τις διαπαιδαγωγήσουν στο διεθνισμό. Για τους περισσότερους ανθρώπους, ακόμα και σήμερα, η εθνική συνείδηση είναι ο πιο συνηθισμένος και κοινός τρόπος (παρ' όλα του τα προβλήματα) ένταξης στον κόσμο. Φυσικά, ένα πρόσωπο μπορεί να αρνηθεί αυτό τον τρόπο ένταξης και να επιλέξει άλλους (την κοινωνική τάξη, μια θρησκευτική κοινότητα, μια οργανωμένη σε συλλογικότητα κοινωνική ιδιαιτερότητα κ.τ.λ.). Είναι όμως κάτι εντελώς διαφορετικό η βίαιη, από τα έξω, προσβολή της εθνικής ταυτότητας ενός προσώπου (στο βαθμό που τη διατηρεί, και οι περισσότεροι άνθρωποι τη διατηρούν), πολύ περισσότερο όταν αυτή η προσβολή αφορά επίσης τους όρους της ίδιας του της υλικής ύπαρξης. Την εκλαμβάνει, και σωστά, ως καταρράκωση της προσωπικής του αξιοπρέπειας, ως προσβολή της τιμής του και της υπόστασής του ως ανθρώπινου όντος.

Σε μια «εθνική» κρίση όλα είναι δυνατά. Οι άνθρωποι μπορεί να στραφούν εναντίον της αστικής τάξης (εναντίον της ηγεμονικής της θέσης στο έθνος), όπως έγινε το 1941-1949 στην Ελ-

λάδα. Μπορεί όμως και να παλινδρομήσουν φαντασιακά σ' ένα εξιδανικευμένο παρελθόν του έθνους, στην υποτιθέμενη αρχική καθαρότητα και να στρατευτούν σε αυταρχικά σχέδια για την επανεδραίωση της αστικής ηγεμονίας. Σε συνθήκες «εθνικής» κρίσης, η κοινωνία μπορεί να ριζοσπαστικοποιηθεί ή αντίθετα να γίνει φοβική, επιφυλακτική στους νεωτερισμούς, κλειστή στον έξω κόσμο, αγκιστρωμένη στην παράδοση και να προσφέρει το έδαφος για τη δυναμική επανεμφάνιση ξοφλημένων εξουσιών, θρησκευτικών σκοταδισμών και συντηρητισμών κάθε είδους.

Είναι λοιπόν κρίσιμο να δούμε την εθνική συνείδηση σε όλη την περίπλοκη διαλεκτική των αντιφάσεων της και όχι απλώς σαν ένα ψεύδος των κρατικών υπαλλήλων.

Το έθνος-κράτος είναι θεσμός μιας ιστορικής εποχής και θα χαθεί μαζί της. Σε κάθε περίπτωση όμως, για εμάς η οικουμενικότητα συμπεριλαμβάνει τον πλούτο της ανθρωπίνης κατάστασης στο σύνολό του, τις τοπικές ιστορίες, τις χιλιάδες των γλωσσών, τους διαφορετικούς λαούς, τα ήθη και τα έθιμά τους, τα επιτεύγματα και τις θρησκείες τους. Δεν θέλουμε να δούμε την ανθρωπότητα σαν ένα άμορφο πλήθος (ή –κάνει το ίδιο– μόνο σαν διαφορετικές ατομικότητες), δηλαδή σαν ζώες απογυμνωμένες από την ποικιλία των συλλογικών τους προσδιορισμών, σαν γυμνές ζώες, καθαρό αντικείμενο για τη βιοεξουσία, εκτεθειμένες σε μια απεριόριστη εξουσία θανάτου, σύμφωνα με τον Αγκάμπεν. *Όχι ο ιδιώτης, αηλιά ο πηγήρης άνθρωπος, αυτός που απολαμβάνει τη ζωή στην πόλη μπορεί να αγκαλιάσει τον κόσμο στις οικουμενικές του διαστάσεις. Όμως η κάθε πόλη είναι χτισμένη σ' έναν ξεχωριστό τόπο και είναι φορέας μιας ιδιαίτερης ιστορίας.*

* * *

Αυτή η πατρίδα των αποκάτω για την οποία μιλήσαμε πρέπει να αγκαλιάσει τους μετανάστες, να τους απευθύνει ένα θερμό κάλε-

σμα να προσχωρήσουν στον αγώνα της και να τους αποδώσει πλήρη δικαιώματα πολίτη. Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος επιχειρηματολόγησε για τη «συνέχεια του ελληνισμού». Αυτή η συνέχεια όμως, όσο υφίσταται, επιτεύχθηκε με έναν πολύ αμερικάνικο τρόπο. Μέσα από συνεχείς συναντήσεις, ανταλλαγές και επιμειξίες λαών πολύ διαφορετικής προέλευσης, διατηρήθηκε σ' αυτή τη γη η γλώσσα και η μνήμη των αρχαίων.

Οι μετανάστες αποτελούν ένα μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης, σ' αυτούς η δύναμη της θέλησης δεν έχει μαραθεί ακόμη όπως στους ντόπιους, είναι οι νέοι που έχει ανάγκη ο τόπος του οποίου ο γηγενής πληθυσμός γερνάει ή, εάν μπορεί, φεύγει για τα ξένα. Ντόπιοι και μετανάστες μέσα από τον αγώνα για να κατακτήσουν τη νέα πατρίδα μπορούν να σχηματίσουν έναν σφριγηλό καινούργιο λαό που θα διατηρεί εμπλουτισμένες τις μνήμες αυτού του τόπου.

* * *

Για εμάς το κύριο είναι η δημιουργία νέων κοινωνικών σχέσεων και εναλλακτικών τρόπων ζωής. Αμφισβητούμε τη σφαίρα της αφηρημένης πολιτικής, της πολιτικής διαμεσολάβησης: η ριζοσπαστική πολιτική ασκείται από τα ίδια τα κοινωνικά κινήματα. Προτεραιότητά μας όμως δεν είναι ακριβώς το κοινωνικό αλλά μια ορισμένη διαλεκτική κοινωνικού/πολιτικού, η άρση της διάκρισης κοινωνικού (κοινωνία των ιδιωτών)/πολιτικού (πολιτικό κράτος), ιδιώτη/πολίτη που εμπεριέχεται στον αστικό τρόπο του πολιτεύεσθαι.

Είναι απολύτως δικαιολογημένη η δυσπιστία για την κεντρική πολιτική, την πολιτική που ασκείται σε εθνική κλίμακα και μάλιστα απουσία κοινωνικών κινήματων. *Είναι το κοινωνικό επίπεδο εκείνος ο τόπος όπου δημιουργούνται οι προϋποθέσεις κάθε πολιτικής.* Αυτή όμως η γενική άποψη είναι λάθος να εκλαμβάνεται δογματικά, δεν υφίσταται μια γενικά ισχύουσα

πορεία από το κοινωνικό στο πολιτικό, ούτε συλλογικές πρακτικές αμιγώς πολιτικές ή αμιγώς κοινωνικές· το πολιτικό και το κοινωνικό στην καθαρότητά τους είναι αφηρημένες θεωρητικές κατασκευές. [Προσοχή! Σχέσεις διαμεσολάβησης (πολιτικής αντιπροσώπευσης) μπορούν θαυμάσια να στηθούν στο όνομα του «αφηρημένου κοινωνικού» ή της «άμεσης δημοκρατίας» – υπάρχουν και οι δογματικοί του «κοινωνικού».]

Παλαιότερα, φαντάζονταν την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος να περνάει από τις οικονομικές διεκδικήσεις (έργο των συνδικάτων) στις πολιτικές (έργο του κόμματος). Δεν θέλουμε να επαναλάβουμε αυτό το σχήμα (αντικαθιστώντας τη λέξη *συνδικαλιστικό* με τη λέξη *κοινωνικό*) που κουρέλιασε ήδη πριν έναν αιώνα η συντριπτική κριτική της Ρόζας Λούξεμπουργκ¹¹. Ούτε θέλουμε να αγνοήσουμε τη διαλεκτική κοινωνικού/πολιτικού, παρακάμπτοντας το πολιτικό με μια *ιδεολογικού* τύπου

¹¹ Βλ. Ρόζα Λούξεμπουργκ, *Μαζική απεργία, κόμμα και συνδικάτα*, Κοροντζής, Αθήνα 1979 (σελ. 73). Γράφει η Λούξεμπουργκ: «Αιτία και αποτέλεσμα αλληλοδιαδέχονται και εναλλάσσονται ακατάπαυστα και μ' αυτόν τον τρόπο ο οικονομικός παράγοντας και ο πολιτικός παράγοντας, μακριά από το να ξεχωρίζουν πλήρως ή ακόμα ν' αποκλείονται αμοιβαία, όπως το ισχυρίζεται το σχολαστικό σχήμα, συνιστούν σε μια περίοδο μαζικών απεργιών δύο συμπληρωματικές όψεις».

Το σύντομο αυτό κείμενο (μόλις 126 σελίδες), με αφορμή τη Ρωσική Επανάσταση του 1905, αποτελεί μια λαμπρή συνηγορία υπέρ του αυθόρμητου, της ικανότητας του προλεταριάτου να αυτοοργανώνεται και να αποκτά συνείδηση μέσα από την ίδια του την πράξη («Αν το αυθόρμητο στοιχείο διαδραματίζει ένα τόσο σημαντικό ρόλο στις μαζικές απεργίες στη Ρωσία, αυτό δεν οφείλεται στο ότι το ρωσικό προλεταριάτο είναι "ανεκπαίδευτο", μα γιατί δεν τις μαθαίνουμε στο σχολείο», σελ. 78-79, και «ένας χρόνος επανάστασης, έδωσε στο ρωσικό προλεταριάτο τόσο "μόρφωση" όσο δεν μπόρεσαν τεχνητά να δώσουν στο γερμανικό προλεταριάτο 30 χρόνια κοινοβουλευτικών και συνδικαλιστικών αγώνων», σελ. 99). Πρόκειται για ένα από τα πιο σπουδαία κείμενα της επαναστατικής γραμματείας. Όταν το διαβάζουμε, νομίζουμε συχνά ότι περνούν μπρος στα μάτια μας γεγονότα που έχουμε ζήσει τα τελευταία 2-3 χρόνια στη χώρα μας. Είναι ένα κείμενο στο οποίο διακρίνουμε τις αφετηρίες του συμβουλευτικού κομμουνισμού αλλά και των μεγάλων επαναστατών στοχαστών Λούκατς, Κορς, Πάννεκουκ κ.ά.

αγκίστρωση στο κοινωνικό, που αναιρεί την ίδια την πραγματικότητα του κοινωνικού η οποία ως τέτοια είναι εγγενώς αντιφατική και απρόβλεπτη και δεν υπακούει σε προκατασκευασμένα σχήματα.

Το κίνημα των πλατειών ξεκίνησε στις 25 Μαΐου του 2011 θέτοντας το πολιτειακό ζήτημα στο σύνολό του, ίσως όχι με την επάρκεια που θα θέλαμε, οπωσδήποτε αγνοώντας τις κοινωνικές παραμέτρους της συζήτησης. Ήταν ένα κίνημα πολιτικό το οποίο όμως αποτολμούσε τη συνολική άρνηση του μεταπολιτευτικού συστήματος και στις τρεις του συνιστώσες (πολιτικά κόμματα, ΜΜΕ, συνδικαλιστική γραφειοκρατία)· ένα κίνημα πολιτικό, το οποίο αμφισβητούσε την πεμπτούσια της Πολιτικής, το αντιπροσωπευτικό σύστημα και έθετε στο κέντρο το πρόταγμα της άμεσης δημοκρατίας. Δεν ήταν απλώς η εισβολή εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων στον δημόσιο χώρο της αστικής πολιτείας (δηλαδή στον *εθνικό* δημόσιο χώρο) αλλά η εξαρχής δημιουργία ενός νέου δημόσιου χώρου στον οποίο *ο καθένας που είχε το θάρρος να πάρει το λόγο* μπορούσε να ανοίξει τη συζήτηση για το οποιοδήποτε πολιτικό θέμα, για το χρέος, για την Ευρωπαϊκή Ένωση, το ευρώ ή τη δραχμή... μέχρι και για την ανάγκη ενός νέου Συντάγματος που να εμπνέεται από την αρχή της άμεσης δημοκρατίας. Το κίνημα των πλατειών συζήτησε για όλα ανεξαιρέτως τα θέματα της κεντρικής πολιτικής· το έκανε αδιαμεσολάβητα, χωρίς αντιπροσώπους και πολιτικά κόμματα. Κι όμως, εκείνες τις αξέχαστες νύχτες του Ιουνίου, η συνέλευση της πλατείας Συντάγματος *ήταν το πραγματικό κοινοβούλιο της χώρας, εκεί χτύπαγε η καρδιά της, εκεί λειτούργουσε το μυαλό της*.

Οι πλατείες σιγά-σιγά φυλλορρόπησαν. Δεν ήταν μόνο επειδή οι άμεσοι πολιτικοί στόχοι που ετέθησαν δεν επιτεύχθηκαν (η βουλή τελικά ψήφισε το μνημόνιο), ούτε λόγω της έκτασης της κρατικής καταστολής στις 28 και 29 Ιουνίου (ο Βενιζέλος μίλησε για τη μεγαλύτερη αστυνομική επιχείρηση μετά τη μεταπολίτευση) ή επειδή τα κόμματα της αριστεράς και οι οργανώ-

σεις αναρχικών είχαν σιγά σιγά αρχίσει να ξαναπαίρνουν τον έλεγχο και να φέρνουν τη σύγκρουση στα μέτρα τους. Οι άνθρωποι αποσύρθηκαν από τους δρόμους όταν άρχισαν να συνειδητοποιούν το πόσο μεγάλο, το πόσο φιλόδοξο ήταν πράγματι το εγχείρημα που επιθυμούσαν να αναλάβουν· τα πολλά επίπεδα στα οποία επεκτεινόταν ή τραβούσε στη δίνη του. Τους φόβισε η ένταση της προσπάθειας που απαιτούσε, το βάθος χρόνου και προπάντων η διακινδύνευση που συνεπαγόταν. Σάσπισαν και έκαναν πίσω (μόνο όμως προσωρινά· εκατοντάδες χιλιάδες ξαναβγήκαν στους δρόμους στις 12 Φεβρουαρίου 2012).

Από το φθινόπωρο πήραν τη σκυτάλη οι συνελεύσεις στις γειτονιές. Τους τελευταίους μήνες, πολυάριθμες τοπικές πρωτοβουλίες σε όλη την έκταση της χώρας θέτουν τα σπέρματα για κοινωνική οικονομία, αλληλεγγύη, αποκεντρωμένη δημόσια συζήτηση· με δυο λόγια, τα σπέρματα για την επανίδρυση της κοινωνίας. Δρομολογούνται πλέον εκείνες οι *κοινωνικές πρακτικές*, η απουσία των οποίων άφηνε μετέωρο το κίνημα των πλατειών, εν πολλοίς ένα κίνημα *πολιτικής* διαβούλευσης και αντίστασης. Αυτή η «στροφή στο κοινωνικό» είναι αδιαμφισβήτητης σπουδαιότητας, αν και για την ώρα πρόκειται περισσότερο για επιλογή μερίδων της αριστεράς και του αντιεξουσιαστικού χώρου παρά για πρωτοβουλίες που παίρνει η ίδια η κοινωνία κάτω από την πίεση των αναγκών της.

Όμως δεν έχουμε στη διάθεσή μας την επιλογή, αδιαφορώντας για τις σκοτούρες της κεντρικής πολιτικής σκηνής, να επικεντρωθούμε μόνο στη δημιουργία κοινωνικών αντιδομών και στη δικτύωσή τους. Πλέον οι εξελίξεις τρέχουν με πολύ γρήγορους ρυθμούς και ενδεχόμενοι στρόβιλοι χρόνου μπορεί να ματαιώσουν τους προσεκτικούς προγραμματισμούς, τις επίμονες και συστηματικές προσπάθειες που επενδύουν σε μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, δηλαδή να ματαιώσουν το είδος της δουλειάς που απαιτείται όταν μια, πολιτική εντέλει, «πρωτοπορία» προσπαθεί να στήσει κοινωνικούς (αντι)θεσμούς. Η κοινωνική σύγκρουση

τους επόμενους μήνες πιθανότατα θα κλιμακωθεί. Η εξέγερση αναδεικνύεται όλο και περισσότερο ως ο μόνος δρόμος είτε για μια νέα κοινωνία *είτε απηώς για τις ριζικές αλλαγές που χρειάζεται η υφιστάμενη για να συνεχίσει να υπάρχει*.

Σε συνθήκες εξέγερσης διακυβεύεται η όλη πολιτική και κοινωνική συνθήκη· είναι όλα μέσα. Η σύγκρουση αφορά όχι μόνο τις παρυφές της κοινωνίας, αλλά και την ίδια την καρδιά του κράτους – σε κάθε περίπτωση την κεντρική πολιτική σκηνή· η διάκριση κοινωνικής και πολιτικής σφαιράς χάνει τη σημασία της (όπως και οποιαδήποτε συζήτηση για την προτεραιότητα του κοινωνικού ή αντίθετα του πολιτικού). Οι εναλλακτικοί θεσμοί, οι αντιδομές, ό,τι πριν νομίζαμε σαν τον ανθό της κοινωνίας (νούφαρα στο ήσυχο νερό της λίμνης) παρασύρονται κι αυτά από τις τρομερές δίνες που σχηματίζει ο ορμητικός χείμαρρος του πλήθους. Ας δούμε τις τωρινές μας προσπάθειες στις σωστές τους διαστάσεις. Βάζουμε σπόρους σε μερικά διάσπαρτα και απομονωμένα φυτώρια και θερμοκήπια. Η σπορά και ο θερισμός του κάμπου είναι άλλων δουλειά. Η εξέγερση ενεργοποιεί ασύλληπτες δυνάμεις, οι οποίες πετυχαίνουν πολύ γρήγορα σε όλη την έκταση της κοινωνίας και με πολύ καλύτερο τρόπο ό,τι σ' εμάς φάνταζε αδύνατο ή ήταν ένα πραγματικά οισύφειο έργο. Αν αγνοήσουμε τις δυνάμεις που ελευθερώνει η εξέγερση, αν επικεντρωθούμε απλώς σ' αυτά τα λίγα που μπορούμε να κάνουμε –τα οποία σίγουρα έχουν τη σημασία τους– τότε μοιάζουμε μ' εκείνους τους συνετούς Γερμανούς γραφειοκράτες των συνδικάτων, οι οποίοι στις αρχές του 20ού αιώνα προσπαθούσαν να προϋπολογίσουν επακριβώς τις επισιτιστικές ανάγκες, τα έξοδα και τις υλικές θυσίες που θα απαιτούνταν σε μια ενδεχόμενη εξέγερση. Η προσπάθειά τους είναι το ίδιο άχρηστη όσο και η πρόθεση ν' αδειάσεις τον ωκεανό μ' ένα ποτήρι νερό, έγραψε η Λούξεμπουργκ.

Σε μια επαναστατική διαδικασία δεν μιλάμε και πράττουμε πλέον από τη σκοπιά της μιας ή της άλλης συνέλευσης, κοινότητας αγώνα, αντιδομής κ.τ.λ. αλλά από τη σκοπιά ενός νεο-

σχηματιζόμενου πολιτικού (κοινωνικού) σώματος, η ανάδυση του οποίου είναι ότι χαρακτηρίζει από πολιτικής άποψης μια τέτοια διαδικασία επαναστατική.

Η κατάσταση στη χώρα επιδεινώνεται, η εξέγερση γίνεται όλο και πιο πιθανή, όλο και πιο αναγκαία. Οφείλουμε, όπως το κάνει ήδη όλη η κοινωνία (η οποία δεν συμμερίζεται τις ιδεολογίες μας), να συζητάμε από τώρα και για τις γεωπολιτικές ισορροπίες και για την έξοδο ή την παραμονή στην ευρωζώνη και για το ευρώ ή τη δραχμή, δηλαδή για ζητήματα που αναπόφευκτα θα αντιμετωπίσει, εάν κερδίσουμε την πρώτη νίκη, η χώρα που, ντόπιοι και μετανάστες, θα έχουμε απελευθερώσει στη μάχη.

* * *

Πολλοί από τους «αριστερούς οικονομολόγους» υποστηρίζουν εδώ και δύο χρόνια την επιστροφή στη δραχμή σαν την αιχμή του δόρατος μιας πολιτικής η οποία έρχεται σε σύγκρουση με τη νεοφιλελεύθερη επίθεση που δεχόμαστε. Μερικοί μίλησαν περιφρονητικά για την «αριστερά της δραχμής» ακριβώς γιατί είδαν στην όλη πρόταση την επιστροφή στα μοντέλα αυτοδύναμης εθνικής οικονομικής ανάπτυξης που υιοθετήθηκαν την περίοδο 1930-1970 και τα οποία βασίζονταν στην ισχυρή παρέμβαση του κράτους στην οικονομία, στον προστατευτισμό κ.τ.λ. Ο καιρός για τέτοιου είδους εγχειρήματα πέρασε ανεπιστρεπτή. Οι αραβικές εξεγέρσεις σαρώνουν τα τελευταία από τα καθεστώτα που εδραίωσε κάποτε ο αραβικός εθνικισμός, και ό,τι απέμεινε από τον υπαρκτό σοσιαλισμό είναι η Κούβα και η Βόρεια Κορέα. Οι προτάσεις των οικονομολόγων μας στην καλύτερη περίπτωση θυμίζουν το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ το 1981 ή το κοινό πρόγραμμα της γαλλικής αριστεράς την ίδια εποχή. Στη νέα περίοδο του (παγκοσμιοποιημένου) καπιταλισμού ούτε ο κρατισμός ούτε, σε μια απομονωμένη εθνική οικονομία, οι κεϋνσιανές πολιτικές προσφέρουν λύσεις.

[36]

Την έξοδο από την ευρωζώνη υποστήριξε επίσης ο Σερζ Λατούς με μια εντελώς διαφορετική λογική. Κατά την εξέλιξη ενός σημαντικού πειράματος αποανάπτυξης –ενώ αναδύεται μια ολοκληρωμένη κοινωνική οικονομία– η κοινωνία που θα το επιχειρούσε θα έπρεπε να έχει η ίδια στα χέρια της τα νομισματικά μέσα που χρησιμοποιεί, και αυτό όχι μόνο στο τοπικό επίπεδο. Θα χρειαζόταν να πάρει όλα τα αναγκαία μέτρα για να προστατευθεί από τις επιθέσεις της παγκόσμιας αγοράς και δεν θα ήταν καθόλου συνετό να εκχωρήσει στους εχθρούς της τον έλεγχο του (ή των) νομίσματος (νομισμάτων) της. Για εμάς, η παραμονή στην Ευρωζώνη δεν θα μπορούσε παρά να ήταν μια ταχτική επιλογή, απλώς μια αναστολή της εγκατάλειψης του ευρώ για να αποφύγουμε την απομόνωση της εξέγερσης, με την προσδοκία ότι η εξέγερση θα επεκταθεί και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και έτσι θα δοθούν λύσεις σε ευρύτερη κλίμακα. Δεν θα φεύγαμε, προσωρινά, από το ευρώ, αν αυτός ήταν ο τρόπος για να φύγουμε σ' έναν δεύτερο χρόνο παίρνοντας κι άλλους μαζί μας ή ακόμα καλύτερα αν ήταν ο τρόπος για να επιφέρουμε την κατάρρευση του ευρώ. Όλα αυτά όμως δεν περνούν αποκλειστικά από το χέρι μας, εξαρτώνται από το πώς θα αντιδράσουν οι ευρωπαϊκοί λαοί, κάτι που δεν μπορούμε να ξέρουμε εκ των προτέρων. Άρα, θα πρέπει να είμαστε έτοιμοι για όλα τα ενδεχόμενα, μεταξύ άλλων και για το ενδεχόμενο να μείνουμε για κάμποσο καιρό λίγο πολύ μόνοι μας, οπότε θα έπρεπε να έχουμε το δικό μας νόμισμα αλλά και να εξασφαλίσουμε την επιβίωση της εξέγερσης χειριζόμενοι με τη μέγιστη επιδεξιότητα τις λεπτές γεωπολιτικές ισορροπίες της περιοχής (αποσοβώντας θανάσιμους κινδύνους, όπως π.χ. έναν ελληνοτουρκικό πόλεμο).

* * *

Εδώ και δύο χρόνια ακούμε διαρκώς να ζητάνε (από την κυβέρνηση; από το πολιτικό σύστημα;) ολική ή μερική διαγραφή

[37]

του χρέους, στάση πληρωμών, υπολογισμό του απεχθούς χρέους και άρνηση πληρωμής του κ.τ.λ. Δεν νομίζουμε ότι είναι σωστό να πούμε ότι «δεν χρωστάμε σε κανένα». Δυστυχώς, όσο το ελληνικό πολιτικό σύστημα αντέχει, όσο υφίσταται ακόμη, το χρέος τους είναι και δικό μας.

Το δημόσιο χρέος δεν είναι μόνο λογαριασμοί, κινήσεις χρηματικών κεφαλαίων και τίτλων που δεν μας αφορούν. Το χρέος δεν έχει να κάνει μόνο με την οικονομία αλλά και με τις συνειδήσεις, το πώς σχηματίζονται τα υποκείμενα, ατομικά ή συλλογικά, έχει να κάνει με το όλο κοινωνικό φαντασιακό. Οι Κουακιούτλ, οι οποίοι ζουν στη δυτική ακτή του Καναδά, λένε ότι «πουλάει έναν σκλάβο» όποιος αναγκάζεται να δανειστεί παρότι είναι αφερέγγυος. Ο οφειλέτης, ένα άτομο ή μια ολόκληρη πολιτεία, δεν είναι ελεύθερος όσο δεν έχει ξεπληρώσει το χρέος του. Στο αρχαίο Ρωμαϊκό Δίκαιο, ο *οφειλέτης*, ο άνθρωπος που κατέχεται από το πράγμα (του δανειστή) και ο *υπόδικος* ή ο *ένοχος* αποδίδονται με την ίδια λέξη: *reus*. Ο αποδέκτης βρίσκεται σε θέση «οιωνεί ενοχής», πνευματικής κατωτερότητας και ηθικής ανισότητας απέναντι στον διαθέτη, σχολιάζει ο Μως¹². Και ο Νίτσε επίσης μας βεβαιώνει ότι «εκείνη η βασική έννοια “ενοχή” οφείλει την καταγωγή της στην πολύ υλιστική έννοια του χρέους»¹³.

Πράγματι, η ελληνική κοινωνία είναι ένοχη. Όχι γιατί «μαζί τα φάγαμε» αλλά γιατί τόσα χρόνια χειροκροτούσαμε αυτούς που τα έτρωγαν. Το χρέος πρέπει να εξοφληθεί. Πώς; Πληρώνοντας τους δανειστές μας με τα κεφάλια των ηγετών μας. Τι εννοούμε; Ο Μομπούτου δεν θα μπορούσε ποτέ να ισχυριστεί ότι το χρέος του Ζαΐρ είναι απεχθές και να τον πάρουν στα σοβαρά. Μόνο αν καταλυθεί το ελληνικό πολιτικό σύστημα, μόνο αν «τιμωρηθούν παραδειγματικά» οι συντελεστές του, οι λαοί της Ευρώ-

¹² Βλ. Μαρσέλ Μως, *Το δώρο*, Καστανιώτης, 1999, σελ. 136.

¹³ Βλ. Φρ. Νίτσε, *Γενεαλογία της Ηθικής: Οι διθύραμβοι του Διονύσου*, Γκοβόστis, 1970, σελ. 63.

πης, ο ίδιος ο γερμανικός λαός θα θεωρήσουν δίκαιη και νόμιμη την απαλλαγή μας από το χρέος.

Και δεν μιλάμε για δίκες αλλά για προγραφές. *Όχι για απόδοση δικαιοσύνης σύμφωνα με το πρόσφατο νεωτερικό δίκαιο, αλλήλα για κάθαρση, για απαθληγή από το μίσμα*. Το ότι πλέον οι βουλευτές δεν μπορούν να σταθούν πουθενά, το ότι όπου τους βρει ο κόσμος τους προπνλακίζει και τους κυνηγά δείχνει πως το πλήθος έχει ήδη εκστομίσει το τρομερό *sacer esto*¹⁴ και έτσι,

¹⁴ Ιερός ας είναι. Ο «ιερός άνθρωπος», ήταν μια φιγούρα του αρχαίου Ρωμαϊκού Δικαίου· είχε κηρυχθεί ένοχος για σοβαρά εγκλήματα (εναντίον της πατρίδας, των γονέων κ.ά.). Πλέον ο νόμος έπαυε να τον προστατεύει και έτσι εκτίθετο στη βία του οποιουδήποτε, η οποία αιμώρτητα μπορούσε να ασκηθεί πάνω του. Όμως όταν η πολιτεία έχει καταρρεύσει, ενώ η βία της διαλυμένης κοινότητας στρέφεται σε κάθε κατεύθυνση και μαίνεται ο πόλεμος όλων εναντίον όλων, ο καθένας είναι δύναμη ένας ιερός άνθρωπος. Μέσα στον παροξυσμό της βίας, ιερός άνθρωπος μπορεί να γίνει ο κάθε πολιτικός αντίπαλος, όποιος προβεί μια διαφορετική άποψη, ο σύντροφος που περνιέται για προδότης. Μένει να αποδειχθεί ως πιο σπείο η νεοαναδυόμενη πολιτεία, η κοινότητα του αγώνα, η οποία φιλοδοξεί να συμπεριλάβει στις τάξεις της τη συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων, μπορεί να αποτρέψει τις εκδηλώσεις της μαινόμενης βίας να διεισδύσουν και να αναπαράγονται στο εσωτερικό της. Αναμφίβολα το «αίμα των πατριωτών και το αίμα των τυράννων» ενισχύει τους δεσμούς συνοχής της επαναστατικής πολιτείας και ακόμα περισσότερο: τους βοηθάει να γεννηθούν. Γνωρίζουμε ότι η ενοχή για το χυμένο αίμα παίζει έναν σημαντικό ρόλο στο να γίνουν οι νέες αξίες δεσμευτικές, καθώς και ότι η σχέση με τους ήρωες και τους μάρτυρες είναι σχέση αμφιθυμική, αγάπης και μίσους. Όμως αν καθεί ο έλεγχος – και είναι στη φύση τέτοιων καταστάσεων να χάνεται ο έλεγχος – το αίμα των πατριωτών αρχίζει να μην ξεχωρίζει από το αίμα των τυράννων· η επανάσταση τότε, μην έχοντας αποφύγει το διασπαργμό των καλύτερων παιδιών της, κινδυνεύει να αυτοακρωθεί μέσα στη δίχως όρια βία. (Βέβαια, έτσι ή αλλιώς, τα θύματα γίνονται φιγούρες του συλλογικού ασυνειδήτου και από εκεί επηρεάζουν τη λαϊκή συνείδηση και τις αξίες των μελλοντικών ξεσηκωμών.) Σε κάθε περίπτωση, το πολιτικοκοινωνικό σώμα που γεννιέται μέσα στην εξέγερση πρέπει να προσπαθήσει να τιθασεύσει τη βία. Να εντοπίσει έγκαιρα το σημείο που θα πει «ως εδώ». Είναι η ίδια η επανάσταση το πιο σημαντικό θύμα της τρομοκρατίας του επαναστατικού κράτους, του κυνηγιού των «προδοτών», της αποκάλυψης των «εχθρών του λαού», της δίκης των προθέσεων.

μ' αυτόν τον τρόπο, σιγά σιγά γίνεται ένας ενωμένος πολιτικός λαός. Πρόκειται για μια αρχέγονη διαδικασία συλλογικής αποενοχοποίησης μέσα από την οποία ο καθένας συνειδητοποιεί και αναλαμβάνει προσωπικά τις ευθύνες του, ενώ αναδύεται ένας ελεύθερος από την ενοχή (το χρέος) λαός που ακριβώς γι' αυτό είναι ικανός για τα πιο λαμπρά επιτεύγματα.

* * *

«Το δέντρο της ελευθερίας πρέπει να αναζωογονείται από καιρό εις καιρόν με το αίμα πατριωτών και τυράννων. Είναι το φυσικό του λίκασμα», έγραφε στις 23/9/1787, δύο μόλις χρόνια πριν ξεσπάσει η Γαλλική Επανάσταση, ο Τόμας Τζέφερσον από το Παρίσι, που θα γινόταν ο τρίτος πρόεδρος των ΗΠΑ, στον συνταγματάρχη Ουίλιαμ Στέφενς Σμιθ. Το δέντρο της ελευθερίας στη χώρα μας έχει σχεδόν ξεραθεί, λίγη ζωή του έχει μείνει. Όμως πολύ σύντομα ίσως το δούμε ξανά να γεμίζει με πυκνά φύλλα, θαλερό, με όμορφα άνθη και πλούσιους καρπούς.

Οι μεγάλες συγκρούσεις βρίσκονται μπροστά μας. Οι αντοχές του μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας έχουν εξαντληθεί. Πλέον οι μισθοί, εάν και όταν θα καταβάλλονται, δεν θα καλύπτουν ούτε τις στοιχειωδέστερες ανάγκες. Η πραγματική ανεργία μπορεί σύντομα να ξεπεράσει το 30%. Η μικρή ιδιοκτησία, αδυνατώντας να πληρώσει τους νέους φόρους, απειλείται με απαλλοτρίωση. Οι Βρυξέλλες έχουν θέσει υπό επιτροπεία τη χώρα, υπαγορεύουν το αποτέλεσμα των εκλογών, αποφασίζουν για το ίδιο το Σύνταγμα και επιβάλλουν την κατά προτεραιότητα εξόφληση των δανειστών από τα κρατικά έσοδα· η ανεξαρτησία της πολιτείας και το κοινοβουλευτικό πολίτευμα έχουν καταλυθεί.

Οι πατριώτες μιλούν για «εθνική προδοσία» και «ξένη κατοχή». Άλλοι κάνουν λόγο για την ακύρωση του κοινωνικού συμβολαίου· πράγματι, πρόκειται κατά κάποιον τρόπο, για την επιστροφή στη «φυσική κατάσταση». Ο κοινωνικός δεσμός

έχει σπάσει, η εξουσία των αποπάνω, η ευημερία ενός 20% του πληθυσμού που μπορεί να επωφεληθεί από τη νέα κατάσταση στηρίζεται πλέον μόνο πάνω στη βία, *μια βία που στερείται νομιμοποίησης*. Η κοινωνία (το έθνος, ο λαός) διαρρηγνύεται, ο κοινωνικός της πλούτος λεπλατείται, οι άνθρωποι αχρηστεύονται, σκορπίζονται και χάνονται, ο κοινωνικός χώρος αποσυντίθεται και μεγάλες περιοχές του κινδυνεύουν να περάσουν σε καθεστώς ανομίας. *Μόνο η εξέγερση μπορεί να ενώσει ξανά την κοινωνία*, να τη γλιτώσει από έναν ατελείωτο πόλεμο όλων εναντίον όλων, να καταστήσει δυνατό ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο, να ξαναδώσει στον τόπο τη χαμένη του αξιοπρέπεια. Χωρίς την εξέγερση, δεν είναι δυνατή η εθνική συστράτευση, η επανίδρυση του κράτους, η ανάδειξη μιας νέας ηγεσίας και των πολυάριθμων ικανών ανθρώπων που χρειάζονται για να πλαισιώσουν τους θεσμούς· μόνο με εξέγερση μπορούν να δημιουργηθούν οι όροι για ένα εναλλακτικό προς την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης αστικό σχέδιο.

Η εξέγερση είναι μια δυναμική κατάσταση μέσα στην οποία εκδηλώνονται πολλά διαφορετικά, αντίθετα, συνεργατικά ή παράλληλα σχέδια. Η ανάδυση μιας νέας κοινωνίας είναι αυτό που χαρακτηρίζει τις νεωτερικές επαναστάσεις των δύο τελευταίων αιώνων. Επίσης όμως οι εξεγέρσεις έχουν διαδραματίσει εδώ και χιλιετίες πολύ σπουδαίο ρόλο στην ανανέωση υφιστάμενων κοινωνικών σχηματισμών. Ο όρος *revolution*, πριν τη Γαλλική Επανάσταση, ήταν κυρίως ένας αστρονομικός όρος που δήλωνε την κανονική επαναλαμβανόμενη κίνηση των αστεριών, ενώ σε πολιτική χρήση σήμαινε *αποκατάσταση*. Η κινεζική αυτοκρατορία επέζησε δύο χιλιετίες, ακριβώς γιατί μπορούσε να ανανεώνεται περιοδικά μέσω των αγροτικών εξεγέρσεων. Η κινεζική λέξη *κόμινγκ* (επανάσταση) στην κυριολεξία σημαίνει «ανάκληση εντολής» (ο αυτοκράτορας, κυβερνούσε δυνάμει της Ουράνιας Εντολής. Ο Ουρανός, διά του εξεγερμένου λαού, ανακαλούσε την εντολή από έναν διεφθαρμένο και τυραννικό αυτοκράτορα).

Ανάμεσα στα διάφορα σχέδια που θα συγκρουστούν στα πλαίσια μιας επικείμενης εξέγερσης, πολλά θα στοχεύουν στην επανίδρυση της αστικής ηγεμονίας, στην επανεδραίωση της εξουσίας του κεφαλαίου στη συνέχεια ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου. Για τον Μακιαβέλι, το μεγαλείο της Ρώμης προερχόταν από τη δυναμική που της προσέδιδε η διαμάχη πατρικίων/πληβείων. Η Λατινική Αμερική, τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, κινδύνευσε να κατακυληήσει στα επίπεδα της υποσαχάριας Αφρικής εξαιτίας των καταστροφικών πολιτικών που επιβλήθηκαν από το ΔΝΤ. Πλέον, εν πολλοίς χάρη στις πολιτικές των αριστερών κυβερνήσεων τις οποίες κατέστησαν εφικτές τα κοινωνικά κινήματα, η Λατινική Αμερική αποτελεί μία από τις πιο δυναμικά αναπτυσσόμενες περιοχές του πλανήτη. Οι λαοί της Λατινικής Αμερικής επωφελούνται και πολύ περισσότερο ακόμα επωφελούνται οι αστικές τάξεις. *Πρόκειται για συμβιβασμούς όχι για προδοσία.*

Θα μπορούσαμε εμείς, εάν τελικά έρθει η σειρά μας, να απαντήσουμε διαφορετικά σε τέτοια διλήμματα; Θα είμαστε σε θέση να επιδιώξουμε μια ομοσπονδία κοινοτήτων, πόλεων, περιφερειών, η οποία θα λειτουργεί σύμφωνα με την αρχή της άμεσης δημοκρατίας και θα στηρίζεται σε μια ανθηρή και αλληλέγγυα οικονομία; Ή μήπως θα πρέπει να διαπραγματευτούμε με μια νεοπαγή αστική εξουσία τους όρους του κοινωνικού συμβολαίου, ώστε να πετύχουμε ό,τι καλύτερο για τις νησίδες ελευθερίας που θα έχουμε δημιουργήσει; (Προκειμένου αυτές οι νησίδες, να μπορέσουν να εμβαθύνουν τα αντικαπιταλιστικά τους περιεχόμενα, να αναπτυχθούν, να δικτυωθούν σε παγκόσμια κλίμακα και ίσως να αποτελέσουν αφετηρίες για καινούργιες εφευρέσεις σε καλύτερους καιρούς.)

Μεταρρυθμίσεις ή επανάσταση λοιπόν; Συντριβή του αστικού κράτους και δημιουργία νέων πολιτειακών δομών πάνω στα ερείπιά του ή μια ανταγωνιστικής μορφής συνύπαρξη μαζί του; Προπάντων, η ίδια η εξέγερση όταν έρθει η ώρα της, αλ-

λά και εμείς οι ίδιοι από τώρα δημιουργούμε σιγά σιγά τους όρους για τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Αυτοί οι όροι έχουν να κάνουν με τη δυναμική του όλου κοινωνικού κινήματος, το δυναμισμό, την έκταση και το βάθος των δομών της κοινωνικής οικονομίας και των θεσμών αυτοοργάνωσης και άμεσης δημοκρατίας. Εξαρτώνται από τη διεθνή συγκυρία, την απομόνωση ή αντίθετα τη γρήγορη επέκταση της εξέγερσης σε άλλες χώρες. Τέτοιοι όροι είναι η πολιτική και οργανωτική επιδεξιότητα των επαναστατών και των οργανώσεών τους, η επικράτηση των «σωστών ιδεών», δηλαδή των ιδεών που δίνουν στις ασυνείδητες μνήμες των παλιών αγώνων για την ελευθερία πρόσβαση στην πραγματικότητα και επιτρέπουν την αγωνιστική συσπείρωση της μεγάλης λαϊκής πλειονότητας σε μια χειραφετική κατεύθυνση. Η έκβαση της εξέγερσης εξαρτάται προφανώς από τις αντιδράσεις του αντιπάλου, από το είδος του αστικού σχεδίου που διεκδικεί την ηγεμονία μέσα στην ίδια την εξέγερση και το οποίο σχέδιο μπορεί να μην ενδιαφέρεται για έναν έντιμο συμβιβασμό αλλά να προκρίνει μια αντιδημοκρατική εθνικιστική λύση· τέλος, έχει να κάνει, και αυτό ίσως είναι το πιο σημαντικό, με το πολιτικό επίπεδο και τις αρετές του συλλογικού νου που αναδύεται μέσα από τις κοινωνικές διεργασίες, με τη δύναμη της θέλησης του πλήθους – από τη δική μας θέληση, από τη θέληση του καθενός μας – και τις φαντασιακές σημασίες που την εμπνέουν.

Δεν κοροϊδεύουμε τους εαυτούς μας, γνωρίζουμε καλά τις δυσκολίες, τον δυσμενή διεθνή συσχετισμό, τις επιπτώσεις από την κατάρρευση του 1989 και το κλείσιμο μιας ολόκληρης περιόδου στην ιστορία του εργατικού κινήματος. Ωστόσο εμείς – όχι η μία ή η άλλη ομάδα που περνιέται για πρωτοπορία, όχι το ισχνό ακόμη κοινωνικό κίνημα, αλλά το διάσπαρτο πλήθος που τολμά να γίνει ένας ενωμένος λαός – ας έχουμε το θάρρος να αρπάξουμε την ευκαιρία, αν μας δοθεί, για να επιχειρήσουμε μια καινούργια έφοδο στον ουρανό, να ξαναπιάσουμε το νήμα της

Παρισινής Κομμούνας, των Ευρωπαϊκών επαναστάσεων 1917-1923 και της ισπανικής επανάστασης. Το αστικό κράτος, το κράτος-έθνος, το κράτος πρέπει να καταστραφεί. Εμπρός λοιπόν.

Κι αυτός που γίνεται Αρχοντας μιας πολιτείας συνηθισμένης να ζει ελεύθερα και δεν την καταστρέφει, πρέπει να περιμένει ότι θα καταστραφεί απ' αυτήν· γιατί εκείνη έχει πάντα για καταφύγιο στους ξεσηκωμούς της το όνομα της ελευθερίας καθώς και τις πολλαπλές συνήθειες, που ούτε το πέρασμα του χρόνου, ούτε κανένα ευεργετικό μέτρο θα μπορέσει ποτέ να τις κάνει να ξεχαστούν. Κι ό,τι κι αν κάνει ο ηγεμόνας, ό,τι κι αν προνοήσει, εκτός κι αν διαρέσει ή διασκορπίσει τους κατοίκους της, αυτοί δεν θα λησμονήσουν ποτέ αυτό το όνομα, ούτε αυτές τις συνήθειες.

Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*

29/2/2012

ΕΜΕΙΣ ΜΟΝΟΙ:
ΟΙ ΜΕΡΕΣ ΤΗΣ ΑΦΘΟΝΙΑΣ ΕΙΝΑΙ ΜΕΤΡΗΜΕΝΕΣ¹⁵

«ΕΜΕΙΣ» ΠΟΙΟΙ ΕΙΜΑΣΤΕ; Οι αριστεροί; Οι Έλληνες; Οι προλετάριοι; Οι εξεγερμένοι; «Εμείς» είμαστε η πρόθεση, η υλική κίνηση για να γεννηθεί ένας λαός. Είμαστε μόνοι γιατί μια αδυσώπητη συγκυρία μας αναγκάζει είτε να βουλιάσουμε στην αθλιότητα είτε να προχωρήσουμε μόνοι μπροστά, να αρχίσουμε τον πόλεμο με τους ομοεθνείς μας και με τους άλλους και να αποτολμήσουμε την επιβεβλημένη «έξοδο», την έξοδο που θα ανοίξει μια πόρτα για όλους εκείνους με τους οποίους θέλουμε να συναντηθούμε.

* * *

Βρισκόμαστε σ' ένα σημείο από το οποίο πολλά ενδεχόμενα φαίνονται να είναι ανοιχτά. Ανοιχτά όμως κάτω από μια προϋπόθεση, με ένα δεδομένο: *Οι μέρες της αφθονίας των προηγούμενων δεκαετιών έχουν περάσει ανεπιστρεπτί, μαζί και ένας τρόπος ζωής*· καμία πολιτική ή κοινωνική δύναμη, κανένα σχέδιο δεν μπορεί να τα φέρει πίσω.

Το μοντέλο ανάπτυξης που ακολούθησε η χώρα την δεκαετία του 1980, και πιο συνειδητά από την δεκαετία του 1990 και μετά, εκ των πραγμάτων έχει χρεοκοπήσει. Η ιδέα ήταν ότι στη νέα εποχή η αγροτική και βιομηχανική παραγωγή μπορούν να αφήσουν τη θέση τους στην πιο προσοδοφόρα άυλη οικονομία.

¹⁵ Κείμενο που κυκλοφόρησε στο διαδίκτυο τον Μάιο του 2010.

Η χώρα θα μπορούσε να ευημερεί στηριγμένη στον τουρισμό, ως κέντρο διοίκησης επιχειρήσεων και φιλοξενώντας χρηματιστικές και χρηματιστηριακές δραστηριότητες για την ανατολική Μεσόγειο, τα Βαλκάνια ακόμα και για την υπόλοιπη ανατολική Ευρώπη. Σ' αυτή την προοπτική είχαν εγγραφεί τα μεγάλα έργα στην Ατική, η είσοδος στην ΟΝΕ και η πολυδάπανη διοργάνωση της Ολυμπιάδας του 2004. Η χώρα όμως ήταν αρκετά μεγάλη για να γίνει μια ακόμη Κύπρος. Διαλύοντας ιδεοληψίες, διαδεδομένες επίσης ανάμεσα σε στοχαστές της αριστεράς ή της «αυτονομίας», η παγκόσμια κρίση κατέστησε σαφές ότι η άυλη οικονομία, οι υπηρεσίες, ο χρηματιστικός και ο χρηματιστηριακός τομέας υπάρχουν σε μια συγκεκριμένη σχέση με την υλική παραγωγή. Το δολάριο είναι το παγκόσμιο νόμισμα και την ίδια στιγμή η γεωργία και η βιομηχανία των ΗΠΑ επιδεικνύουν έναν εξαιρετικό δυναμισμό.

Στο τέλος αυτών των τριάντα χρόνων η υπερχρέωση της χώρας δεν είναι το μεγαλύτερο κακό. Η γεωργική παραγωγή παραπαίει, η βιομηχανική βάση της χώρας έχει εξαρθρωθεί, ο δημόσιος τομέας βρίσκεται σε τέλμα, αναποτελεσματικός ή και παράλυτος, η κρατικοδίαιτη αστική τάξη εξάγει στο εξωτερικό τα κεφάλαια που έχει συσσωρεύσει χάρη στον εξωτερικό κρατικό δανεισμό. Αλλά και στη μεγάλη μάζα του πληθυσμού μέχρι τώρα οι κυρίαρχες αξίες και τα πρότυπα είναι εκείνα του πιο ευτελούς καταναλωτισμού. Από πού να αρχίσει κανείς;

Κι όμως!

Η κοινωνία φαίνεται να ξυπνάει από την καταναλωτική χαύνωση των τελευταίων δεκαετιών, καθώς το νοελληνικό (καταναλωτικό) όνειρο δίνει τη θέση του στον εφιάλτη της επερχόμενης κατάρρευσης. Ο Σερζ Λατούς είχε κάνει λόγο για την «παιδαγωγική των καταστροφών». Τρομερή παιδαγωγική! Οι άνθρωποι γύρω μας ακούν, συζητούν, διαβάζουν και ένας απρόσμενος μεγάλος αριθμός ανάμεσά τους είναι ήδη ενήμερος στα ουσιώδη. Ο πλούτος του διαλόγου στην «ηλεκτρονική δημο-

κρατία διά μέσου του διαδικτύου», την πρώτη άνηψη της οποίας είδαμε τον Δεκέμβριο του 2008, είναι ήδη πολύ σημαντικός.

* * *

Πράγματι οι προοπτικές, όχι μόνο για τους εργαζόμενους γηγενείς ή μετανάστες, αλλά και για ένα μεγάλο μέρος των μεσαίων στρωμάτων είναι ζοφερές. Σχεδόν ομόφωνα οι πιο γνωστοί και «έγκυροι» ξένοι οικονομολόγοι είναι πεισμένοι ότι οι οδυνηρές θυσίες των επόμενων ετών απλώς αναβάλλουν τη χρεοκοπία προς όφελος των πιστωτών και για δική μας ζημία. Δεν υπάρχει φως στο βάθος του τούνελ. Λίγους μήνες... ένα ή δύο χρόνια μετά η χρεοκοπία θα έρθει να χτυπήσει μια χώρα την οποία θα έχουν εντωμεταξύ ερειπώσει τα προγράμματα λιτότητας, μια χώρα με κατεστραμμένους τους περισσότερους κατοίκους και φορτωμένη με ένα πολύ μεγαλύτερο χρέος από το σημερινό. Ακόμα όμως κι αν διαψευστούν όλοι αυτοί και η οικονομία φτάσει σ' ένα σημείο εξισορρόπησης χωρίς να μεσολαβήσει κάποια χρεοκοπία, θα πρόκειται για μια Ελλάδα πολύ διαφορετική απ' αυτήν που γνωρίζουμε.

Αντίθετα με όσα ισχυρίζονται στα βραδινά τηλεοπτικά δελτία, οι ευρωπαϊκές ελίτ τους τελευταίους μήνες κινήθηκαν σχεδιασμένα και μεθοδικά. Ο οξυμένος εν μέσω κρίσης οικονομικός ανταγωνισμός στην παγκόσμια αγορά αναγκάζει την Ευρωπαϊκή Ένωση να απαλλαγεί επιτέλους από το κοινωνικό κράτος, κάτι που θεωρείται βάρος στα πόδια της εδώ και πολύ καιρό. Η Ευρώπη χρειάζεται να έχει, όπως οι ΗΠΑ, η Ινδία, η Κίνα ή η Βραζιλία, τις δικές της εκτεταμένες εσωτερικές ζώνες εξαθλίωσης. Προφανώς η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους δεν θα μπορούσε να ξεκινήσει, π.χ., από τη Γαλλία. Η Ελλάδα ήταν ο αδύνατος κρίκος. Μια κακόφημη, διεφθαρμένη και ενδοτική άρχουσα τάξη από τη μία. Από την άλλη ένας λαός που στους προλετάρους, αλλά και στους ριζοσπάστες διανοούμενους

της Ευρώπης θυμίζει –δίκαια ή άδικο είναι ένα άλλο θέμα– τον Εμφύλιο, την Αντίσταση, τον αντιδικτατορικό αγώνα, ένας λαός που μέχρι και τον πρόσφατο Δεκέμβρη του 2008 επιβεβαίωσε τη φήμη του που τον θέλει να ξεσηκώνεται, να μάχεται, να αντιστέκεται. Η ερήμωση αυτής της χώρας, ο παραδειγματικός εξανδραποδισμός του λαού της θα ήταν ένα καλό μάθημα για όλη την ευρωπαϊκή εργατική τάξη.

Οι Έλληνες εργαζόμενοι δίνουν μια μάχη σ' έναν πόλεμο που είναι ευρωπαϊκός, αν όχι παγκόσμιος. Η ειρωνεία είναι ότι πρώτοι αυτοί μάχονται για το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος αν και οι ίδιοι δεν απόλαυσαν παρά μια λειψή, στρεβλωμένη και διαβρωμένη από τις πελατειακές σχέσεις και τη διαφθορά βουλευτική εκδοχή του.

Το ελληνικό κοινωνικό κράτος όμως δεν είναι ούτε βιώσιμο, ούτε υπερασπίσιμο. Αποτέλεσε έναν συμπληρωματικό διανεμητικό μηχανισμό ενός πελατειακού κράτους το οποίο προΐστατο μιας οικονομίας υπηρεσιών και μιας κοινωνίας, στην οποία δέσποζε το καταναλωτικό ήθος των μεσοστρωμάτων και οι φιλοδοξίες τους για εύκολο πλουτισμό. Όλα αυτά δεν μπορούν να διασωθούν. Οι μέρες αυτού του τύπου αφθονίας είναι μετρημένες. Ίσως όμως το νεοελληνικό όνειρο, η Αλεξάνδρεια που χάνουμε, μια πραγματικότητα για αρκετούς, απλώς μια φαντασίωση ευμάρειας για τους περισσότερους, τελικά δεν αξίζει τον κόπο.

Και αν αντί για την επιβεβλημένη *ύφεση* επιλέγαμε ελεύθερα την *απο-ανάπτυξη*; Αν αντί την ανέχεια και τις στερήσεις, επιλέγαμε την «χαρούμενη» λιτότητα; Αν αντί για την εξαθλίωση και την περιθωριοποίηση του μεγαλύτερου μέρους των συμπολιτών μας, επιλέγαμε τη δημόσια ευτυχία όλων και τον πλούσιο κοινωνικά άνθρωπο; Αν αντί για την καταστροφή και την ερήμωση του τόπου, επιλέγαμε μια έκρηξη δημιουργικής λαϊκής ευρηματικότητας που θα έδινε μια ανθηρή κοινωνία συμφιλωμένη με το φυσικό περιβάλλον της;

Τα ίδια ερωτήματα θα μπορούσαν να τεθούν και στους άλλους Ευρωπαίους εργαζόμενους. Ούτε στην υπόλοιπη Ευρώπη το κράτος πρόνοιας μπορεί ή πρόκειται να μακροημερεύσει. Ήδη άρχισαν νέες περικοπές στην Πορτογαλία και την Ισπανία και έπονται οι υπόλοιποι. Επιπλέον, εκτός από τις έγγιες των καπιταλιστών για την «πτώση του ποσοστού κέρδους» και τις προσπάθειές τους για την αντιστροφή της, υπάρχει το πολύ σοβαρό θέμα της εξάντλησης των οικολογικών αντοχών του πλανήτη.

Καθώς έχουμε ήδη ξεπεράσει τα όρια των δυνατοτήτων του πλανητικού οικοσυστήματος, η αφθονία που έδωσε ο βιομηχανικός και ο μετα-βιομηχανικός πολιτισμός δεν θα είναι δυνατή παρά για όλο και λιγότερους ανθρώπους. Και αυτό την ίδια στιγμή που με τη βιομηχανική ανάπτυξη της Κίνας, της Ινδίας και της Βραζιλίας πολλές δεκάδες εκατομμυρίων ανθρώπων στους οποίους προστίθενται οι διευρυνόμενες ελίτ των άλλων χωρών του Νότου έρχονται να υιοθετήσουν τα δυτικά καταναλωτικά πρότυπα. Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον οι Ευρωπαίοι εργαζόμενοι δεν μπορούν να κρατήσουν στο σύνολό τους τον τρόπο ζωής τους και ένα επίπεδο κατανάλωσης, το οποίο μάλιστα αντιστοιχεί στο σοσιαλδημοκρατικό συμβόλαιο που είχε συναφθεί κατά την προηγούμενη φάση του καπιταλισμού, όταν επικρατούσε ο κεϋνσιανισμός.

Οι ευρωπαϊκή εργατική τάξη θα πρέπει να σκεφτεί ότι εάν γενικευόταν το βιοτικό επίπεδο του Βορρά, η παραγωγή του πλανήτη θα έπρεπε να αυξηθεί 13 φορές και σ' αυτή την περίπτωση θα χρειαζόμασταν 3-6 πλανήτες όπως η Γη (ή 12 πλανήτες εάν αυτοί θα έπρεπε να είναι οικολογικά βιώσιμοι).

Συζητάμε χωριστά την οικονομική από την περιβαλλοντική κρίση παρόλο που οι επιπτώσεις μιας ενδεχόμενης περιβαλλοντικής κατάρρευσης θα ήταν για τους περισσότερους απροσμέτρητα πιο καταστροφικές από εκείνες της οικονομικής κατάρρευσης. Καιρός να πιάσουμε και τα δύο σημαντικά ζητήματα της εποχής μας με μιας, μέσα στην ίδια συζήτηση. Η πάλη για

τη διανομή του προϊόντος της εργασίας στο περιορισμένο και στενό πλαίσιο του εθνικού κράτους και έχοντας στον οπτικό ορίζοντα μόνο τη Δυτική Ευρώπη δεν αρκεί. Πρέπει να τεθεί σε αμφισβήτηση το ίδιο το μοντέλο ανάπτυξης (και φυσικά οι παραγωγικές σχέσεις αφού επιπρόσθετα μια κενυσιανή λύση, μια λύση στο πλαίσιο του καπιταλισμού, είναι στις συνθήκες του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού εξαιρετικά αμφίβολη).

* * *

Οι Έλληνες προλετάριοι, οι Έλληνες ναυαγοί της ανάπτυξης, βιώνοντας με μεγαλύτερη ένταση αντιφάσεις που αφορούν όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, θα μπορούσαν να γυρίσουν την πλάτη τους στις απατηλές υποσχέσεις μιας ανάπτυξης αδύνατης πλέον γι' αυτούς και να επιλέξουν δρόμους οι οποίοι θα είχαν μια τεράστια σπουδαιότητα για όλους τους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς και όχι μόνο. Ένας αναγεννημένος από τη στάχτη του λαός θα ήταν ικανός να αντιστρέψει τα μειονεκτήματα της ελληνικής κατάστασης σε αντίστοιχα πλεονεκτήματα.

Εκτιμάται ότι τα προγράμματα λιτότητας που έχουν δρομολογηθεί μπορούν να οδηγήσουν σε μια τρομακτική πτώση του ΑΕΠ της τάξης του 25-37%, δηλαδή μια πτώση αντίστοιχη μ' εκείνη που σημειώθηκε στη Ρωσία τη δεκαετία του 1990. (Το 1997 στη Ρωσία το ΑΕΠ είχε πέσει 42% σε σχέση με τη δεκαετία του 1980.) Μπρος σε αυτό τον εφιάλτη, εάν ο λαός διάλεγε «τα όπλα αντί για τις αλυσίδες», η χώρα θα έπρεπε να αρνηθεί την πληρωμή του χρέους, να βγει από τη ζώνη του ευρώ, να εθνικοποιήσει τις τράπεζες, να πάρει δηλαδή μια σειρά μέτρων που έχουν ήδη περιγραφεί και εξηγηθεί πειστικά στην τόσο πλούσια αρθρογραφία που αυτές τις μέρες βρίσκεται στα χέρια (και τις θόνες) κάθε σκεπτόμενου πολίτη της χώρας μας. Το πιο κρίσιμο όμως θα ήταν το στοίχημα της ανασύστασης του παραγωγικού μηχανισμού της χώρας· εκεί θα κρινόταν το όλο εγχείρη-

μα. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει αυτή τη στιγμή η εύκολη λύση, ένας έτοιμος παραγωγικός μηχανισμός που απλώς πρέπει να αλλάξει χέρια. Πολλά πρέπει να ξεκινήσουν από την αρχή. Αυτή θα είναι η ευκαιρία μας. Δεν μπορούμε πια να ελπίζουμε στην ψεύτικη πλαστική ευημερία που είχαν κάμποσοι ανάμεσά μας. Ας κάνουμε το καλύτερο για εμάς και για τη μητέρα Γη και ας το κάνουμε μ' έναν τρόπο που θα μπορεί να αποτελεί παράδειγμα για τους άλλους, μόνο τότε θα αγκαλιάσουν το πείραμά μας, μόνο τότε το εγχείρημά μας θα είναι βιώσιμο.

Μια ανασύσταση του παραγωγικού μηχανισμού εμπνευσμένη από το πρόταγμα της αποανάπτυξης θα στόχευε:

- στην αναζωογόνηση της γεωργίας· θα προωθούσε τη βιοποικιλότητα, τις βιολογικές καλλιέργειες και θα εξασφάλιζε την αυτάρκεια της χώρας σε τρόφιμα (αυτή η αυτάρκεια σε τρόφιμα αποκαλείται από το «Κίνημα των Χωρίς Γη» της Βραζιλίας και το παγκόσμιο αγροτικό συνδικάτο Via Campesina «Τροφική κυριαρχία» και αποτελεί βασικό αίτημα των κινημάτων εναντίον της παγκοσμιοποίησης),
- στην εξασφάλιση της απαιτούμενης ενέργειας κατά το δυνατόν από ανανεώσιμες πηγές· θα προέβλεπε δρακόντια μέτρα περιορισμού της σπατάλης ενέργειας και αποθάρρυνση του τρόπου ζωής που την ευνοεί,
- στην αυτάρκεια της χώρας σ' ένα μεγάλο μέρος από τα απαραίτητα καταναλωτικά αγαθά και, πιο μακροπρόθεσμα, στον απαιτούμενο σχετικά κεφαλαιουχικό εξοπλισμό· θα οργάνωνε τις βιομηχανικές μονάδες σε μικρής κλίμακας «βιομηχανικά οικοσυστήματα».

Ας φανταστούμε αυτό το γιγαντιαίο εγχείρημα να εμποτίζεται σε όλη την παραδοσιακή γνώση (ιδίως στον αγροτικό τομέα), αλλά προπάντων να εμπλουτίζεται με τους πιο προχωρημένους πειραματισμούς και την πιο ανεπτυγμένη τεχνολογία στην εξοικονόμηση ενέργειας, στην ανακύκλωση, στην επαναχρησιμοποίηση των βιομηχανικών αποβλήτων κ.τ.λ. Προγράμματα όπως, π.χ., το

pegawatt το οποίο επιδιώκει την παραγωγή ενός δοσμένου αποτελέσματος με μείωση διά του τέσσερα της χρησιμοποιούμενης ενέργειας θα έβρισκαν εκτεταμένα πεδία εφαρμογής.

Πριν συνεχίσουμε την προσπάθειά μας να δώσουμε μια πρώτη πανοραμική εικόνα της συμβιωτικής κοινωνίας που οραματιζόμαστε, θα θέλαμε να διευκρινίσουμε ότι καθόλου δεν αγνοούμε την αδυναμία να προβλεφθούν εκ των προτέρων τα αποτελέσματα και οι μορφές τις οποίες μπορεί να γεννήσει η εκπληκτική θεσμιζούσα δραστηριότητα μιας κοινωνίας σε επαναστατικό αναβρασμό. Όμως αυτήν τη στιγμή χρειαζόμαστε τέτοιες εικονογραφίες μεταξύ άλλων γιατί ορισμένες ορθές γενικές κατευθύνσεις, οι οποίες εξάγονται μέσα από συγκεκριμένες αντιφάσεις, δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές και να υποκινήσουν τη δράση παρά μόνο εάν αναπτυχθούν σε αναλυτικά μοντέλα και σε λεπτομερείς κατασκευές και εικόνες.

Οι νέοι οικονομικοί και κοινωνικοί θεσμοί σ' έναν μεγάλο βαθμό θα γεννιόνταν από τις προσπάθειες για να (αυτο)οργανωθεί η λαϊκή αλληλεγγύη και επιβίωση μέσα στο περιβάλλον της δριμύτατης οικονομικής κρίσης και των αλεπάλληλων προγραμμάτων λιτότητας. Θα αξιοποιούσαν τις καλύτερες στιγμές της μοναδικής επινοητικότητας, της πρωτοβουλίας –ατομικής και ομαδικής– που εκδιπλώνει η λαϊκή ψυχή στις κρίσιμες περιστάσεις. Μιλάμε για θεσμούς αντίστασης και αγώνα. Στην ανεπτυγμένη τους θετικότητα μπορούν να σκιαγραφήσουν κάπως τη συμβιωτική κοινωνία που ονειρευόμαστε.

Η κοινωνία θα οργανωνόταν σε τοπική βάση μέσω των δήμων ή μεγαλύτερων βιοπεριφερειών. Βιοπεριφέρεια: η αρμονική ενότητα ενός τόπου (φυσικού οικοσυστήματος) της κοινότητας των ανθρώπων που τον κατοικούν και του συνόλου των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων. Η εγγύτητα θα είναι καθοριστική στη διαχείριση των εισροών και των εκροών των παραγωγικών μονάδων, στις ανταλλαγές μεταξύ τους, όπως και με τους καταναλωτές. Μιλάμε για μια οικονομία εγγύτητας.

Οι οικονομικές δραστηριότητες θα αναλαμβάνονταν από συνεταιρισμούς παραγωγών ή συνεταιρισμούς παραγωγών-καταναλωτών, αυτοαπασχολούμενους αλλά και δημόσιες ή ιδιωτικές επιχειρήσεις υπό εργατικό έλεγχο. Οι κοινωνικοποιημένες τράπεζες θα παρείχαν τα μέσα εργασίας σε όποια ομάδα πολιτών θα ήθελε να αναλάβει κάποιο παραγωγικό έργο ενώ θα αξιοποιούνταν στον μέγιστο βαθμό η ατομική πρωτοβουλία και η πρωτοβουλία μικρών ομάδων.

Ο συντονισμός θα γινόταν με συνελεύσεις σε δημοτικό επίπεδο αλλά και μέσα από τοπικές αγορές με χρήση, εκτός από το εθνικό νόμισμα, και άλλων μη μετατρέψιμων τοπικών νομισμάτων. Οι τοπικές αγορές, οι οποίες διατηρούν κάτι από τον πολιτισμό του δώρου, υπήρξαν πολύ πριν από τον καπιταλισμό, και ίσως θα υπάρξουν και μετά από αυτόν. Παράλληλα θα επιδιωκόταν η σταδιακή μετατόπιση του κέντρου βάρους από την ανταλλακτική αξία στην αξία χρήσης και από το εμπόρευμα στο δώρο. Τοπικά συστήματα ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών θα συμπληρώνονταν με τη δωρεάν παροχή ενός αυξανόμενου μέρους των αγαθών και την αυτοπαραγωγή, ώστε ο μισθός να μην χρειαζόταν να καλύπτει παρά ένα όλο και μικρότερο μέρος των αναγκών.

Σε καμία περίπτωση η έμφαση δεν θα δινόταν στην κρατική ιδιοκτησία αλλά σε συνεταιριστικές, δημοτικές και κοινοτικές μορφές. Θα εθνικοποιούνταν παραγωγικές μονάδες που θα εγκαταλείπονταν από τους ιδιοκτήτες τους, και τομείς κρίσιμοι για την αναδόμηση/αναμετατροπή/επανεντοπισμό της παραγωγής, καθώς και για την απρόσκοπτη λειτουργία των τοπικών οικονομιών.

Ο κεντρικός σχεδιασμός θα εποπτευόταν από εκλεγμένους και ανακλητούς αντιπροσώπους και θα περιοριζόταν αυστηρά στα απολύτως αναγκαία, αφήνοντας τις περισσότερες αποφάσεις να λαμβάνονται στο τοπικό επίπεδο. Μία από τις σημαντικές αρμοδιότητες που θα έμεναν στην κεντρική διοίκηση θα ήταν η εγγύηση της επάρκειας τροφίμων στην πρωτεύουσα. Ο υδροκεφαλισμός από το μέγεθος της Αθήνας είναι ένα σοβαρό πρό-

βλημα που θα μας συνοδεύει για καιρό καθώς η αναγκαία μείωση του πληθυσμού της πρωτεύουσας δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά συναινετικά και σε μεγάλο βάθος χρόνου.

Οι συμβουλευτικοί κομμουνιστές στις αρχές του 20ού αιώνα πρότειναν την ανάληψη της διοίκησης των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων και των άλλων επιχειρήσεων από τα εργατικά συμβούλια και την οργάνωση της οικονομίας μέσω του συντονισμού των εργατικών συμβουλίων, τα οποία ήταν ταυτόχρονα παραγωγικές και πολιτικές συλλογικότητες. Ένας τέτοιος τρόπος οργάνωσης πλέον έχει μόνο επικουρική σημασία και στην Ελλάδα, όπου είναι ολιγάριθμες οι μεγάλες μονάδες βαριάς βιομηχανίας, αλλά και διεθνώς, γιατί πια η βιομηχανική εργατική τάξη, αν και πάντοτε υπαρκτή και πολυάριθμη, δεν έχει εκείνη την κεντρική σημασία που είχε στις αρχές του 20ού αιώνα. Επιπλέον σήμερα τίθενται τα πολύ πιο περίπλοκα καθήκοντα της αναδόμησης/αναμετατροπής/επανεντοπισμού της βιομηχανικής παραγωγής στην κατεύθυνση της αποανάπτυξης.

Ας συγκρατήσουμε τέλος ότι στη συζήτησή μας δεν έχουμε αρχίσει ακόμα να μιλάμε για το σοσιαλισμό.

* * *

Δεν νομίζω ότι μπορεί να οικοδομηθεί ο σοσιαλισμός σε μια μόνο χώρα, και αν ήταν αδύνατο για την ΕΣΣΔ του 1930 δεν θα μπορούσε να είναι εφικτό για την Ελλάδα του 2010.

Κι αν η συμβιωτική κοινωνία για την οποία μιλάμε δεν είναι ο σοσιαλισμός ή ο κομμουνισμός, τότε περί τίνος πρόκειται; Μήπως αποτελεί ένα ενδιάμεσο στάδιο; Κάτι παρόμοιο με τη λαϊκή οικονομία που προτείνει το ΚΚΕ αλλά με οικολογική ευαισθησία; Νεκρναστήσαμε λοιπόν την θεωρία των σταδίων και της λαϊκοδημοκρατικής επανάστασης και την αναδείξαμε σε πολεμική με την οποία συγκροτείται εδώ και πολλές δεκαετίες το μεγαλύτερο μέρος της ριζοσπαστικής αριστεράς;

[54]

Ενδεχομένως ένα τέτοιο εγχείρημα στη χώρα μας εγγράφεται στην κατεύθυνση που με εξαιρετικά διαυγή τρόπο περιγράφει το Μανιφέστο του People's Global Action (PGA), το οποίο εκδόθηκε στις αρχές του 1998, εκείνες τις αξιωματικές μέρες που τα κινήματα εναντίον της παγκοσμιοποίησης εισέβαλλαν πλέον από παντού στον δημόσιο χώρο. Διαβάζουμε:

Οι αγώνες μας στοχεύουν στο να πάρουν πίσω τον έλεγχο των μέσων παραγωγής από τα χέρια τόσο του πολυεθνικού όσο και του εθνικού κεφαλαίου, έτσι ώστε να δημιουργήσουμε ελεύθερους, αυτοσυντηρούμενους και κοινοτικά ελεγχόμενους πόρους ζωής, που σπρίζονται στην αλληλεγγύη και στις ανάγκες των λαών και όχι στην εκμετάλλευση και την απληστία. Αυτά τα εργαλεία συντονισμού και ενδυνάμωσης προσφέρουν τους χώρους για να γίνουν πράξη μια ποικιλία τακτικών και μικρής κλίμακας στρατηγικών που έχουν αναπτυχθεί από λαούς σ' ολόκληρο τον κόσμο στις τελευταίες δεκαετίες με στόχο να αποσυνδεθούν οι κοινότητες, οι γειτονιές ή οι μικρές κολεκτίβες τους από την παγκόσμια αγορά. Οι άμεσοι δεσμοί μεταξύ των παραγωγών και των καταναλωτών τόσο σε αγροτικές όσο και σε αστικές περιοχές, τα τοπικά νομίματα, τα άτοκα σχήματα δανειοδότησης και παρόμοια εργαλεία είναι τα θεμέλια για τη δημιουργία τοπικών αυτοσυντηρούμενων και αυτοδύναμων οικονομιών, που βασίζονται στη συνεργασία και την αλληλεγγύη και όχι στον ανταγωνισμό και το κέρδος [...]

Η πρόκληση είναι να επιχειρήσουμε στη χώρα μας το πείραμα το οποίο συντελείται στην Τσιάπας του Μεξικού ή στις ζώνες «πολιτικής αυτονομίας» των «Χωρίς Γη» της Βραζιλίας αλλά αυτή τη φορά σε μια ανώτερη κλίμακα, στην έκταση μιας χώρας, και μάλιστα μιας αναπτυγμένης χώρας της Ευρώπης.

Καθώς σήμερα δεν υπάρχει εξωτερική ζώνη και ο παγκό-

[55]

σμιος καπιταλισμός βρίσκεται παντού, οι ποικίλες προσπάθειες ανάδειξης εναλλακτικών θεσμών και κοινωνικών σχέσεων προσπαθούν να φέρουν το έξω μέσα, να δουν το έξω σε μοριακό επίπεδο. Όμως «νησίδες ελευθερίας» δεν μπορούν να υπάρξουν όσο υφίσταται αλώβητη η εξουσία του (εθνικού) κράτους. Ακόμη κι αν η τελευταία τύχαινε να καταρρεύσει, δεν μπορούν να υπάρξουν όσο υφίσταται παντοδύναμη η εξουσία της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομικής και πολιτικής ελίτ. Από αυτήν τη σκοπιά πράγματι δεν είναι δυνατός ο σοσιαλισμός σε μία μόνο χώρα. Ό,τι θα γεννιόταν από τη θραύση του αδύναμου κρίκου δύσκολα θα επιβίωνε, καθώς θα απέμενε μόνο του. Όμως ακόμα δυσκολότερο είναι να φανταστούμε την εξεφόδου κατάληψη της εξουσίας σε πλανητική κλίμακα. Αυτό που μπορεί να γίνει είναι το δυνάμωμα και η πύκνωση του υπαρκτού δικτύου αγώνων και προσπαθειών αντικαπιταλιστικής θέσμησης, το οποίο σε παγκόσμια κλίμακα θα περιλάμβανε από μεμονωμένες καταλήψεις εργοστασίων, στέγης, αγροκτημάτων έως ολόκληρους δήμους και κοινότητες, ακόμα και απελευθερωμένες επαρχίες ή ολόκληρες χώρες. Έτσι θα μπορούσε να καταστεί δυνατή η θραύση του ισχυρού κρίκου, δηλαδή κάποιας από τις καπιταλιστικές ολοκληρώσεις.

Κάθε κόμβος αυτού του δικτύου κινείται με τη δική του ταχύτητα και συχνά όχι από δική του επιλογή, αλλά από τις αναγκαιότητες που επιβάλλουν οι ιδιαίτερες συγκυρίες που αντιμετωπίζει. Το εγχείρημα που προτείνουμε μπρος στα διλήμματα που θέτει η κατάσταση στην Ελλάδα θα ήταν κατά πολύ ευκολότερο αν αναλαμβανόταν ταυτόχρονα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Δυστυχώς όμως –ελπίζουμε μόνο προσωρινά– είμαστε υποχρεωμένοι από τα πράγματα να μιλάμε κυρίως για το κίνημα που γεννιέται αυτήν τη στιγμή στη χώρα μας και επίσης είμαστε υποχρεωμένοι να συζητήσουμε το πιθανότατο ενδεχόμενο να πρέπει για κάμποσο καιρό να βαδίσουμε μπροστά μόνοι μας. Δεν πρόκειται όμως για μια εθνική υπόθεση, και το κίνη-

μα στην Ελλάδα δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς την ενεργή πολιτική και υλική συμπαράσταση της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης και των λαών όλου του κόσμου.

* * *

Ο σοσιαλισμός δεν είναι δυνατός σε μία μόνο χώρα. Διευκρινίστηκε τι σημαίνει αυτό. Η θέση αυτή δεν έχει καμία σχέση με εκείνο το «παραλήρημα καθολικότητας» όπως εύστοχα αποκάλεσε ο Ντενίς Ντουκλός τα ιδεώδη μιας καθολικής ιθαγένειας και ενός πλανητικού κράτους (ή, αν θέλετε, τα ιδεώδη μιας άλλης παγκοσμιοποίησης). Δεν φαντασιωνόμαστε έναν παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας ή έστω έναν ανάλογο καταμερισμό σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Οι λόγοι της ρητής εναντίωσής μας σε τέτοιες απόψεις έχουν να κάνουν α) με τη δημοκρατία β) με τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής αλλά και τις αξίες εντοπισμού/εντοπιότητας που εμπνέει το πρόταγμα της αποανάπτυξης.

Ο Στίβεν Σάλομ έχει παρουσιάσει στο *Zmag* την έννοια της συμμετοχικής πολιτείας (σε αντιστοιχία με την «συμμετοχική οικονομία» του Μάικλ Άλμπερτ)¹⁶. Φαντάζεται τη συμμετοχή όλου του ενήλικου πληθυσμού σε «συμβούλια πρώτου επιπέδου» 25-30 μελών το καθένα. «Κάθε συμβούλιο πρώτου επιπέδου θα επιλέγει έναν αντιπρόσωπο που θα συμμετέχει σ' ένα συμβούλιο δεύτερου επιπέδου» το οποίο και πάλι θα αποτελείται από 20 έως 50 αντιπροσώπους. Και αυτό θα επαναλαμβάνεται από επίπεδο σε επίπεδο «ώσπου να υπάρξει ένα μόνο ανώτατο συμβούλιο για ολόκληρη την κοινωνία».

Εάν κάθε συμβούλιο απαρτιζόταν από 25 μέλη και υπήρχαν 5 διαδοχικά επίπεδα συμβουλίων, θα οργανωνόταν ένας πλη-

¹⁶ Βλ. Μάικλ Άλμπερτ, *Η πραγμάτωση της ελπίδας*, σελ. 39, 46, εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2006.

θυσμός 19 εκατομμυρίων ανθρώπων. Με συμβούλια 40 μελών και 5 επίπεδα θα καλύπτονταν 200 εκατομμύρια άνθρωποι, ενώ με συμβούλια 25 μελών και 6 επίπεδα θα καλύπτονταν 500 εκατομμύρια άνθρωποι. Ο κάθε αντιπρόσωπος «δεν θα δεχόταν υποδείξεις από τους εκλογείς του ως προς το πώς θα ψήφιζε γιατί αυτό θα καθιστούσε αδύνατη τη διαβούλευσή του με τους άλλους αντιπροσώπους στο συμβούλιο ανωτέρου επιπέδου» συμπληρώνει ορθά ο Σάλομ. Επιπλέον, κάθε συμβούλιο θα έστελνε μόνο έναν αντιπρόσωπο στο ανώτερό του συμβούλιο, δηλαδή η τυχόν μειοψηφούσα άποψη θα αποκλειόταν.

Το παράδειγμα του Στίβεν Σάλομ κάνει απολύτως σαφές το ότι μια πλανητική δημοκρατία είναι αδύνατη, αν τουλάχιστον θέλουμε οι λέξεις να κρατήσουν κάτι από το νόημά τους. Μια τέτοια «δημοκρατία» δεν θα είχε καμία σχέση όχι μόνο με τις συναινετικές διαδικασίες των τροφουσυλλεκτικών ομάδων, τις συνελεύσεις των πολεμιστών των κοινωνιών χωρίς κράτος ή την αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, αλλά θα ήταν επίσης πολύ πιο πίσω και από την ολιγαρχική αστική δημοκρατία του φιλελεύθερου καπιταλισμού του 19ου αιώνα. Ορθά ο Σερζ Λατούς προτείνει «όχι μια παγκόσμια κυβέρνηση αλλά μια ελάχιστη αρχή διαιτησίας μεταξύ πολύ διαφορετικών κυρίαρχων πολιτειών» για την οικουμενική οργάνωση της ανθρωπότητας που βαδίζει προς την απελευθέρωσή της. Ο ίδιος λέει: «Ειδικά η δημοκρατία πιθανώς δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά μόνο όταν η πολιτεία (politie) είναι μικρών διαστάσεων και γερά αγκιστρωμένη στις δικές της αξίες»¹⁷.

Η αντίθεση στην παγκοσμιοποίηση, η «αναγνώριση της αξίας του μικρού μεγέθους ως τέτοιου» (η διατύπωση είναι της Χάνα Άρεντ), οι υποχρεωτικά περιορισμένες διαστάσεις του δημοκρατικού σώματος των πολιτών θέτουν το ζήτημα του τοπικού ή, καλύτερα, του επανεντοπισμού. Ο Γκιλμάρ Μάουρο

¹⁷ Σερζ Λατούς, *Το σοιχείμα της αποανάπτυξης*, σελ. 334, Βάνιας, Αθήνα 2008.

αξιώνει να οικοδομηθεί η λαϊκή εξουσία από τα κάτω ξεκινώντας από το τοπικό, εξυπονώντας αυτήν την στενή σχέση της δημοκρατίας, του «από τα κάτω» και του τοπικού.

Η επανεδαιμονοποίηση του ουσιώδους μέρους της οικονομικής δραστηριότητας, η μείωση στο ελάχιστο των κινήσεων των εμπορευμάτων (ενώ φυσικά οι ιδέες πρέπει να αγνοούν τα σύνορα) θέλουν να φέρουν την ανθρώπινη δραστηριότητα, που σήμερα πέφτει πάνω στους ανθρώπους σαν μια αλλότρια εκθρική δύναμη, κάτω από τον συνειδητό έλεγχο των ανθρώπινων κοινοτήτων. Η οικονομία της εγγύτητας είναι επίσης αναγκαία για να περιοριστεί το ανθρώπινο οικολογικό αποτύπωμα μέσα στα όρια των αντοχών του πλανήτη. Τα αγαθά που αγοράζουμε έχουν ταξιδέψει προηγουμένως 5.000 χιλιόμετρα κατά μέσο όρο και ειδικά τα τρόφιμα 2.500 χιλιόμετρα. Το κατεψυγμένο αρνάκι Νέας Ζηλανδίας φτάνει στην Μεγάλη Βρετανία αεροπορικώς διανύοντας μια απόσταση 18.835 χιλιομέτρων. Τα μαρούλια της κοιλάδας Σαλίνας στην Καλιφόρνια όταν φτάνουν στις αγορές της Νέας Υόρκης, έχουν καταναλώσει για τη μεταφορά τους 36 φορές την ενέργεια που περιέχουν σε θερμίδες και όταν φτάνουν στο Λονδίνο έχουν καταναλώσει 127 φορές την ενέργεια που περιέχουν.¹⁸

Το έδαφος, ο τόπος έχουν μια γενικότερη σημασία για τα αξιακά συστήματα της αποανάπτυξης· είναι η σχέση του ανθρώπου με τη φύση, η σχέση με τη γη, η ανατίμηση της γεωργίας που περιβάλλεται με ένα άρωμα σχεδόν μυστικιστικό, καθώς το τοπίο είναι φυσικό αλλά εξίσου ανθρωπογενές, υλικό, πολιτισμικό και σχεσιακό κληρονομιά. Ο τόπος παίρνει ζωή, γίνεται υποκείμενο· δεν είναι ένα αντικείμενο εκμετάλλευσης, ένας παραγωγικός συντελεστής αλλά η κοινή αναφορά, η μεσολάβηση σε ανθρώπινες σχέσεις αμοιβαίας αναγνώρισης.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 271-272.

Μερικοί διατυπώνουν σαν το απαύγασμα της επαναστατικής αδιλλαξίας (αφού απορρίψουν τα συμβιβασμένα αιτήματα της διαγραφής του χρέους, της εξόδου από το ευρώ, της εναντίωσης στο ΔΝΤ) το αίτημα της γενίκευσης (και γιατί όχι της περειαίρω αύξησης;) σε πλανητική κλίμακα του βιοτικού επιπέδου του Γερμανού ή του Αμερικανού εργαζόμενου. Οι ίδιοι εξαίρουν την αγωνιστική στάση των εργαζομένων που αντιστέκονται στη μείωση του μισθού τους φορτώνοντας τις πιστωτικές τους κάρτες, παίρνοντας καταναλωτικά δάνεια κ.τ.λ.

Ας έχουμε όμως υπόψη μας ότι εάν η βιόσφαιρα μπορεί να απορροφήσει ετήσια 11 γιγαντοτόνους CO₂, οι επιτρεπόμενες εκπομπές ανά κάτοικο δεν θα έπρεπε να ξεπερνάν τον 1,8 τόνο CO₂. Αυτή η ποσότητα αντιστοιχεί είτε σ' ένα αεροπορικό ταξίδι με επιστροφή Παρίσι- Νέα Υόρκη, είτε στο 1/3 της κατασκευής ενός μικρού αυτοκινήτου, είτε σε μια διαδρομή 5.000 χλμ. με αυτοκίνητο, είτε σε 180 κιλά βοδινό και 2.000 λίτρα γάλα. Ο Αμερικανός χρησιμοποιεί αυτή την ποσότητα επί 8, ο Ευρωπαίος επί 4 ενώ ο Πακιστανός μόνο κατά 50%.

Με δεδομένες τις αβυσσαλέες ανισότητες ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις και ανάμεσα σε Βορρά και Νότο, οι εκπομπές ρύπων σήμερα είναι οι διπλάσιες από όσες μπορεί να αντέξει ο πλανήτης. Η πληρωμή των τόκων για το χρέος είναι ένας μηχανισμός που αναγκάζει σε οικονομική μεγέθυνση. Σε παγκόσμιο επίπεδο η αποπληρωμή των συσσωρευμένων χρεών θα απαιτούσε ρυθμούς ανάπτυξης οι οποίοι, αν ήταν δυνατοί, θα επιδείνωναν δραματικά τη σημερινή περιβαλλοντική κρίση. Η κρίση της καπιταλιστικής οικονομίας συναντάει την κρίση του γήινου οικοσυστήματος και περιορίζονται οι δυνατότητες για τη διατήρηση ή τη διεύρυνση ενός τρόπου ζωής που κάθε άλλο παρά αξιοβίωτος ήταν. Την εποχή της ανοδικής φάσης του οικονομικού κύκλου, όταν αύξανε ο όγκος των καταναλωτικών αγα-

θών που περνούσαν στην κατοχή των εργαζομένων, αυτό δεν συνοδευόταν από την άνοδο της ποιότητας ζωής τους, το αντίθετο μάλιστα. Σήμερα, σε συνθήκες κρίσης, οι εργαζόμενοι βλέπουν αμήχανοι την αφαίρεση αυτής της αφθονίας της ευτέλειας απλώς να οδηγεί στη σκέπη εξαθλίωσή τους.

Από τη δική της πλευρά η ελληνική αριστερά, ακόμα και η λεγόμενη επαναστατική αριστερά –πολύ λιγότερο ο ελευθεριακός χώρος– διατυπώνουν αιτήματα με τα οποία απλά διεκδικούν μεγαλύτερη συμμετοχή στην πίτα του ελληνικού καταναλωτικού ονείρου, η οποία και δηλητηριασμένη ήταν και πλέον αποσύρεται από το τραπέζι. Λειτουργούν ακόμα σαν συνδικαλιστές στο πλαίσιο εκείνου του κοινωνικού-πολιτισμικού μοντέλου που καταρρέει. Αν ο τρόπος ζωής που άνηψε τις τελευταίες δεκαετίες διατηρηθεί για κάποιους λίγους, αυτό θα γίνει μόνο με τη ρητή προϋπόθεση της συντριβής του κινήματος στο οποίο ελπίζουμε. Θα αφορά πολύ λιγότερους ανθρώπους απ' ό,τι στις προηγούμενες γενιές, και για τη μεγάλη πλειονότητα δεν θα είναι παρά ένα όνειρο που θα εμπνέει ατομικές στρατηγικές και θα εξασφαλίζει την πειθάρχηση. Οι μέρες μιας ορισμένου τύπου αφθονίας τελείωσαν και ίσως καλά έκαναν που τελείωσαν.

Εξακολουθούμε να περιοριζόμαστε απλά στη διεκδίκηση ενός μεγαλύτερου μεριδίου από τον παραγόμενο (εν πολλοίς έξω από τη χώρα) πλούτο. Δεν διερωτώμαστε τι είναι αυτός ο πλούτος, πώς παράγεται, ποια είναι η ποιότητα του τρόπου ζωής που τον συνοδεύει, ποιες είναι οι φαντασιακές σημασίες που ενσαρκώνει.

Η αριστερά, προσπαθώντας να υπερασπιστεί τα κοινωνικά δικαιώματα των εργαζομένων, διεκδικεί 1.400 ευρώ ελάχιστο μηνιαίο μισθό, εργάσιμη εβδομάδα 30 ωρών, απαγόρευση των απολύσεων, σύνταξη στα 50-55, ένα αφορολόγητο εισόδημα στα 30.000 ευρώ (!) και ακόμα την παραγραφή των χρεών από στεγαστικά δάνεια και πιστωτικές κάρτες. Ισχυρίζεται ότι οι απαιτούμενοι πόροι μπορούν να διασφαλιστούν με την αύξηση του

φορολογικού συντελεστή για τις επιχειρήσεις σε 45-50% επί των κερδών, με τη δρακόντεια φορολόγηση της μεγάλης ακίνητης περιουσίας, την άρση των φορολογικών απαλλαγών του εφοπλιστικού κεφαλαίου και την απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής μοναστηριακής περιουσίας.

Ορισμένες από τις προηγούμενες προτάσεις είναι ορθές και θα μπορούσαν να εφαρμοστούν. Στο σύνολό του όμως καλλιεργούν την ψευδαίσθηση ότι τα πράγματα μπορούν να μείνουν ως έχουν και οι καπιταλιστικές φαντασιακές σημασίες να μείνουν αλώβητες αρκεί να γίνουν δραστικές παρεμβάσεις στην αναδιανομή του εισοδήματος *βασικά μέσω της φορολογίας*. Φρούδες ελπίδες.

Η κατάλληλη πολιτική βούληση και μια χρηστή δημόσια διοίκηση θα μπορούσαν βέβαια να πετύχουν την αύξηση των άμεσων φόρων, την αποτελεσματικότερη φορολόγηση των πλουσίων και τον περιορισμό της *φοροαποφυγής*, αν και το τελευταίο έργο δεν θα ήταν τόσο εύκολο σε μια οικονομία υπηρεσιών όπου το κεφάλαιο έχει μεγάλη κινητικότητα. Θα έπρεπε επιπλέον να πάρουμε υπόψη μας ότι η *φοροδιαφυγή* έχει να κάνει με τα πιο βαθιά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας. Με το ότι η οικογενειακή σχέση, η προσωπική σχέση προστασίας/υποταγής παραμένει πάντοτε η βασική δομή διά της οποίας οργανώνεται η ελληνική κοινωνία σε όλα της τα επίπεδα (από τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις μέχρι τις οργανώσεις της επαναστατικής αριστεράς και τις ομάδες του αντι-εξουσιαστικού χώρου). Τις κοινωνικές σχέσεις χαρακτηρίζει η απουσία ισότιμων συνεργασιών, συνεργασιών εκτός του στενού κύκλου εμπιστοσύνης που δημιουργούν οι οικογενειακής μορφής σχέσεις. Λείπει δε και ο εργαλειακός σταθμιστικός λογισμός, η απρόσωπη διαμόρφωση των επιχειρηματικών, πολιτικών και άλλων σχέσεων.¹⁹ Στην Ελλάδα, ακόμα και οι ανώνυμες εται-

¹⁸⁷ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού ποθητισμού*, Εισαγωγή. Θεμέλιο 1995.

ρείες είναι στην πλειονότητά τους προσωπικές οικογενειακές επιχειρήσεις και κατά συνέπεια είναι απαλλαγμένες από τον έλεγχο των μετόχων και των εκπροσώπων τους ή τον αμοιβαίο έλεγχο μεταξύ των συνεταιίρων (στην περίπτωση που κρατάει διπλά βιβλία με την ίδια κίνηση που κλέβουν το κράτος, κλέβουν και τους μέτοχους ή ο ένας συνεταιριος τον άλλο κ.ο.κ.).

Τέλος, τα περί της φορολόγησης του εφοπλιστικού κεφαλαίου είναι απλώς ανοησίες. Τα ελληνικά πλοία ούτε ελληνικά πληρώματα έχουν, ούτε στην Ελλάδα ναυπηγούνται, ούτε ελληνικά προϊόντα μεταφέρουν. Πρόκειται για ένα κεφάλαιο κατεξοχήν διεθνοποιημένο, το οποίο όσο παραμένει εφοπλιστικό δεν υπάγεται ή υπάγεται πολύ χαλαρά στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό (ίσως η σχέση του με την κινεζική οικονομία είναι στενότερη απ' ό,τι με την ελληνική).

Πάντως σε συνθήκες εκτεταμένης κοινωνικής αναταραχής το θέμα δεν είναι η αύξηση της φορολογίας όσων επιχειρήσεων έχουν απομείνει σε λειτουργία, αλλά το να μπου μπροστά τα μηχανήματα σε όσες έχουν εγκαταλειφθεί από τους ιδιοκτήτες τους. Σ' εκείνες τις συνθήκες τι θα σήμαινε άραγε 1.400 ευρώ ελάχιστος μισθός; Και στην συνέχεια, σε μια κοινωνία ανάπτυξης, τι θα σήμαινε 1.400 ευρώ κατώτερος μισθός όταν ένα μεγάλο μέρος των αναγκαίων αγαθών θα ήταν δημόσια ή θα παρέχονταν από την αλληλέγγυα οικονομία; Θα ίσχυε και εκεί η «απαγόρευση όλων των ελαστικών μορφών εργασίας»;

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η επικέντρωση της αριστεράς στην αυστηρότερη φορολογία θα μπορούσε να διευκολύνει το κράτος στο στραγγαλισμό της αυτοαπασχόλησης και της άτυπης εργασίας. Στην άτυπη οικονομία δραστηριοποιείται το τόσο σημαντικό για τον σύγχρονο καπιταλισμό οργανωμένο έγκλημα, εκδηλώνονται οι «λαθρεμπορικές» δραστηριότητες του κεφαλαίου. Συγχρόνως όμως η άτυπη οικονομία αποτελεί το πεδίο στο οποίο θα εξασφαλίσει τη στοιχειώδη επιβίωσή του ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Κατά την Χάρνεκερ, σε χώ-

ρες της Λατινικής Αμερικής μέσω του μικροεμπορίου, της αυτοαπασχόλησης και της άτυπης εργασίας επιβιώνει έως και το 40% του πληθυσμού.

Στους καιρούς που θα έρθουν ίσως πολλοί Έλληνες μικροαστοί, ακόμα και μεσοαστοί θα διακινδυνεύσουν να ξεπέσουν σε κατάσταση πολύ χειρότερη και από εκείνη των μισθωτών που θα καταφέρουν να κρατήσουν τις δουλειές τους. Θα σχηματίσουν (μαζί με τους ανέργους) μια επικίνδυνη εκρηκτική ύλη. Το προς τα πού θα στραφούν θα κρίνει αποφασιστικά την έκβαση των πραγμάτων. Είναι οι κατεξοχήν φορείς του νεοελληνικού «αναρχικού» οικογενειοκρατικού ατομικισμού που περιγράφηκε. Εδώ πάντως, σκιαγραφώντας τις εικόνες της συμβιωτικής κοινωνίας λαμβάνεται πολύ σοβαρά υπόψη η έκταση, ο δυναμισμός αλλά και τα πολύ σοβαρά προβλήματα που συνοδεύουν αυτόν το νεοελληνικό «αντικρατισμό» που σίγουρα θα επιβιώνει για πολύ καιρό.

Ανάμεσα στους κινδύνους που караδοκούν στις δύσκολες μέρες που μας περιμένουν, ένας από τους μεγαλύτερους είναι η μαζική έξοδος των μεταναστών. Πρόκειται για πραγματικά «εθνικό κίνδυνο». Θα στερηθούμε την προσφορά εκατοντάδων χιλιάδων ενεργών και δραστήριων νέων ανθρώπων. Ο γερασμένος γηγενής πληθυσμός χρειάζεται τους μετανάστες, και το «έθνος» εκείνη την «πετυχημένη πολιτική επιμειξιών» που θα εξασφαλίσει τη συνέχειά του. Ο Ευτύχης Μπιτσάκης²⁰ θυμίζει την ευεργετική εγκατάσταση στον πρώιμο Μεσαίωνα σλαβικών φυλών σε όλη την έκταση της ηπειρωτικής Ελλάδας και προτείνει να δοθούν κίνητρα σε μετανάστες για να μείνουν μόνιμα σε χωριά. Νομίζω ότι θα πρέπει να δοθεί η υπηκοότητα σε όσους μετανάστες βρίσκονται στην Ελλάδα και επιθυμούν να συνεχίσουν να παραμένουν, σύμφωνα και με το παράδειγμα των γαλλικών επαναστά-

¹⁸⁷ Εφημερίδα Πριν, 2/5/2010.

σεων που πολιτογραφούσαν Γάλλους όσους ξένους τύχαινε να βρίσκονται στο γαλλικό έδαφος και ασπάζονταν το επαναστατικό σύνταγμα.

Την έξοδο των μεταναστών θα μπορούσε να ακολουθήσει η μετανάστευση εκατοντάδων χιλιάδων νεαρών Ελλήνων. Η χώρα δεν έχει πλέον τη γεννητικότητα της δεκαετίας του 1950 ώστε να μπορεί να αντέξει μια τέτοια αφαίμαξη. Το ασφαλιστικό σύστημα δεν είναι πια κατά κανένα τρόπο βιώσιμο και αυτό δεν θα είναι και η σοβαρότερη συνέπεια. Φανταστείτε μια χώρα ηλικιωμένων χωρίς σύνταξη που θα επιζούν φροντίζοντας υπερήλικες από τη Βόρεια Ευρώπη. Πόσο πιθανό άραγε είναι να συμβεί αυτό;

Στους καιρούς που έρχονται όλα είναι πιθανά. Ακόμα και το ενδεχόμενο το κίνημα (ή μια τάση του) να αναλάβει, χωρίς να έχει τις κοινωνικές προϋποθέσεις, μια κυβερνητική εξουσία που έμεινε αδέσποτη και ορφανή γιατί κανένας δεν την ήθελε μέσα στον γενικό εκτροχιασμό της κατάστασης. Με ό,τι θα επακολουθούσε σε μια τέτοια περίπτωση.

Δεν μπορούμε να ξέρουμε τι θα ξημερώσει η αυριανή μέρα. Μπορούμε όμως να συζητήσουμε δυνατότητες και ενδεχόμενα και θα το κάνουμε για να τρομάξουμε τον λαό δείχνοντάς του τον εαυτό του. Έτσι θα του εμπνεύσουμε θάρρος (η φράση είναι του Μαρξ, εδώ σε ελεύθερη απόδοση). Δεν έχει νόημα πια να κολακεύουμε τον λαό. Δεν μπορούμε να κοροϊδεύουμε κανένα, και λιγότερο απ' όλους τον εαυτό μας.

Τους επόμενους μήνες το άνοιγμα μιας περιόδου κοινωνικής αναταραχής θα αποτελούσε πρώτα απ' όλα μια διαδικασία αυτοκάθαρσης από το άγος των τελευταίων δεκαετιών, συνειδητοποίησης της ευθύνης, ωρίμανσης των μεγάλων αποφάσεων. Μετά, τα φουσκωμένα νερά θα μπορούσαν να καθαρίσουν το τοπίο, ίσως και να σαρώσουν μαζί με τ' άλλα και μια ανάξια των περιστάσεων αριστερά.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ *ΞΑΝΑΠΙΑΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΝΗΜΑ*
ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2012. ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΚΑΙ
160 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΜΕ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟ PRINT ON DEMAND
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ

ΔΙΟΡΘΩΣΗ: ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΙΣΑΡΗ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΟΦΥΛΛΟΥ: ΚΩΣΤΑΣ ΛΕΓΑΚΗΣ

